

ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ,
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՈՒՌԸ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ
(30 Սեպտեմբեր 1895)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Գրեթէ դար մը եղաւ Պոլսոյ մէջ յառաջացած այն խլրտումներուն՝ որոնցմով Հայութեան փոքր Հատուած մը փորձեց յիշեցնել օսմանեան իշխանութիւններուն, թէ շա՛տ էին ուշացած բարենորոգումները եւ առ այդ՝ անհրաժեշտ էր գործադրել զանոնք՝ ըստ Պերլինի 1878 թուակիր զաշնագիրի վաթսունմէկերորդ յօդուածին: Այդպէս՝ յիշեցում մը լոկ, որովհետեւ Սուլթանին աշխարհավարութիւնը կարողացեր էր բարենորոգումները պահել գրուանի ներքեւ եւ, ըստ ուսմանց, մատնել մոռացութեան: Միւս կողմէ՝ Բարձրագոյն Դուռը⁽¹⁾ եւ Սուլթանն ըրեր էին ու տակաւին կը շարունակէին ընել կարելի եւ անկարելի ամէն բան՝ հրապարակէն չքացնելու համար այդ զաշնագիրով միջազգային դիւանագիտական սեղան հասած Հայկական Հարցը, մի՛շտ ալ հաւատալով որ չքացնելով տէրը հարցին՝ կարելի էր չքացնել Հարցը զի՛նք, ահա թէ ինչո՞ւ համար տասնիններորդ դարու ութսունական թուականներէն ասդին Հայուն հող Հայրենին զգեցաւ կարմիր՝ թոյր ու երանգովը հայուն կաթած արիւնին, եւ ամբողջ աշխարհ մը ընծայուեցաւ քանդուած ու քայքայուած՝ քանդումովն ու քայքայումովը Հայութեան: Իրա՛ւ էր, Սուլթանը կատարեր էր, ու կը կատարէր տակաւին, Պուտափեշտի Համալսարանի դա-

սախօս, հունգար թրքագէտ եւ թուրանագէտ Արմենիուս Վամպերիին կատարած իր հաստատումը, թէ «պիտի հանդարտեցնեմ այս հայերը: Այնպիսի հարուած մը պիտի իջեցնեմ անոնց ականջին, որ զգաստացնէ զանոնք եւ նուագեցնէ անոնց յեղափոխական նկրտումները»⁽²⁾: Այլ առիթով մը Սուլթանը յայտարարեւ էր Պոլսոյ գերման դեսպան Իշխան Բատսլենին, թէ «կ'երզնում, որ վիզ պիտի չծռեմ հայերուն անիրաւ ճնշումներուն առջեւ, եւ նախամեծար կը համարեմ մահը՝ քան թէ համաձայնութիւնս [հայերն] ինքնիշխանութեան տանող բարենորոգումներուն»⁽³⁾: Աւելին՝ Սուլթանը գրեթէ նոյն ոճով էր խօսեր Պոլսոյ Ալըգեան Պատրիարքին ալ՝ 1880-ի Դեկտեմբերի երկրորդ կէսին կայացած հանդիպումի մը ընթացքին, երբ, ինչպէս Պատրիարքն իսկ կը հաղորդէր Էջմիածինի գահակալ Մակար Առաջինին՝ «ի ձեռն անձնական քարտուղարի իւրոյ յաւելեալ թէ անհնարին է ինձ գիշանիլ տալ զինքնօրէնութիւն զոր հայք երազեն, եւ ոչ միայն ինքն՝ այլ եւ զամենեցուն որ զկնի իմ գալոց են սուլթանք, նզովք դնեմ ի վերայ շտալ հայոց այնպիսի ինչ, այլ մանաւանդ զջնջումն բովանդակ իսլամութեան յերեսանց երկրի ուխտ դնեմ պատերազմի ընդդէմ անկախութեան հայոց»⁽⁴⁾:

Յստակ է ամէն ինչ: Հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մէջ չկայ տող մը, որ հաստատէ հակառակը սուլթանական սա աշխարհավարութեան. այսուհանդերձ՝ հիմա մեր նպատակը չէ լոյսին հանել մանրամասնութիւններն անոր, որոնք եկան գրեթէ էջերը յետպերլինեան շրջանի Հայոց Պատմութեան, ոչ ալ իջնել ալքերը հայ-օսմանեան յարաբերութիւններուն, որովհետեւ չենք որոշած տալ մէկ պատումը տասնիններորդ դարու վերջին մէկուկէս տասնամեակին, եւ ոչ ալ կը նպատակադրենք գծել ուրուագծային մէկ պատկերը եղածին ու պատահածին: Ա՛յլ պատմութիւն է այդ մէկը եւ կը պահանջէ ուրիշ ճիգ ու աշխատանք: Ընդհակառակը, հիմա ինչ որ պիտի փորձենք կատարել հոս՝ պիտի ըլլայ փոքր, իսկապէս չա՛տ փոքր մէկ վերբերումը անոր՝ որ ունեցաւ իր ինքնուրոյն տեղը հայ-օսմանեան յարաբերութիւններուն մէջ եւ հայութեան արժեց կորուստն ա՛նուազն հազարեակ մը մարդու: Իրականութեան մէջ՝ ցաւի ու տառապանքի, արիւնումի եւ սպանդի երկարաձգուող շղթային վրան անիկա եկաւ ըլլալու փոքր, չա՛տ փոքր օղակ մը լոկ, մինչդեռ «դէպքերէ» եւ «ըմբոստութիւններէ» կազմուած այդ շղթան հայութեանէն խլեց կեանքը 300.000 մարդու եւ տուաւ Հէնքը արեւմտահայ պատմութեան կարճ հատուածի մը ու զայն վերնագրեց «Հայաստանի ջարդերը»:

Պատմութիւնն այսպէ՛ս կը ճանչնայ երկարաձգուող շղթան այն ջարդերուն՝ որոնք խեղդավամահ ըրին հայութիւնը 1895-1896-ի ամբողջ

տեղագրության: Իրականութեան մէջ՝ այդ շղթային առաջին օղակը պէտք է գետեղել հետու հեռաւոր շրջանէ մը ներս, որուն համար այժմ կարելի է տալ ո՛չ մէկ թուական: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ Պերլինի 1878 թուակիր դաշնագիրէն անմիջապէս ետք սկսան գործադրուիլ «բարենորոգումները», եւ ջարդերը յաջորդեցին իրարու: Այսպէս՝ 1878-ին Կիլիկիոյ մէջ ընդհանրապէս ջարդուեցան 3000 հայեր, եւ ապա՝ Արեւմտեան Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ՝ 1879-ին 10,000, 1880-ին՝ 5000, 1887-ին 2000 եւ 1890-ին՝ 3500 հայեր: Սկզբնադրիւրներն ու պատմագրական գրականութիւնը ցոյց կու տան՝ որ անկախ յականջ անուանէ յիշուած այս «բարենորոգումներէն»՝ 1880-1890-ի շրջանին Հայաստանի մէջ ընդհանրապէս կոտորուեցան 150,000 հայեր, եւ յաջորդ հնգամեակին ալ՝ մօտ 15,000 ուրիշներ: Ընդհանուր գումար՝ 193,000 հայ մարդ⁽⁶⁾:

Ահա՛ւասիկ արդիւնքը Պերլինով խոստացուած բարենորոգումներուն, զորոնք Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'առնէր հաղորդել մեծ տէրութիւններուն⁽⁶⁾: Հաղորդե՞լ՝ ըրա՞ւ երբեք: Այսօր կայ ո՛չ մէկ փաստաթուղթ որ վկայէ այդ մէկը: Ընդհակառակը՝ դաշնագիր կողմերն իրե՛նք էին, որ ի վերջոյ, անգլիական հետապնդումներու որպէս հետեւանք⁽⁷⁾, եւ յաճախ ակամայ կերպով, շարժեցան: Արիւն կու լար Հայաստան Աշխարհը եւ արեւմտեան հանրային ճիշն ու ազդակը հասեր էին գագաթը Ալպիոնին: «Կացութիւնն եղաւ սարսափելի՝ հայկական նահանգներուն մէջ»՝ կը հաստատէր Գրիգոր Զօհրապ 1913-ին եւ «Բարձրագոյն Դուռ ներկայացուած հաւաքական յուշագիրով մը վեց պետութիւնները պահանջեցին իրագործումը խոստացուած բարենորոգումներուն: Յուշագիրը կը յայտնէր թէ ի՞նչ բաներ պիտի ընդգրկէին այդ բարենորոգումները: Դուռն անպատասխան ձգեց այս յուշագիրը⁽⁸⁾:

«Անցան քանի մը տարիներ: Եւրոպայի անհոգութեան շնորհիւ թուրքիոյ մէջ հազուադէպ եղող որոշ ձեւով մը եւ շարունակականութեամբ մը տեւեցին հայերուն հալածանքները: Հայերը կողոպտուեցան իրենց հողերէն Հայաստանի բոլոր կողմերը: Իրենց յուսալքումին մէջ՝ անոնք ապստամբեցան քանի մը անգամ (Սասունի առաջին դէպքերը, 1894): Բարձրագոյն Դուռը պատասխանեց ճնշումով եւ ջարդերով:

«Պահ մը եւրոպական եւ քրիստոնեայ խղճմտանքը հարց տուաւ թէ հեղուած այս արիւնին մէկ մասին պատասխանատուութիւնը չէ՞ր իյնար իր վրայ: Մեծն Բրիտանիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան պահանջեցին գործադրութիւնը բարենորոգումներուն, զորոնք թուրքիան Պերլինի Դաշնագիրին 61-րդ յօդուածով յանձն էր առեր կատարել հայկական նահանգներուն մէջ: Այս երեք մեծ պետութիւնները պատ-

րաստեցին նոյնիսկ յուշագիր մըն ալ⁽⁹⁾ եւ բարենորոգումներու ծը-
րագիր մը՝ զոր Դուռը մերժեց⁽¹⁰⁾: [Սակայն] Հաղորդեց անոնց
այն՝ ինչ որ կ'ըսէր թէ որոշած էր կատարել»⁽¹¹⁾: Առ այդ՝ Շաքիր
Փաշայի նախագահութեան տակ յանձնախումբ մը զրկուեցաւ Հայաս-
տան⁽¹²⁾:

Սեղմ, չա'տ է սեղմ Զօհրապը Հարցերը ներկայացնելու իր ձե-
ւին մէջ, որ հազիւ թէ կարող է լոյսին բերելու իսկական մէկ պատ-
կերը իրականութեան, ահա թէ ինչո՞ւ՝ ամբողջական ընծայելու հա-
մար զայն հոս անհրաժեշտ կը նկատենք դիմել Օրմանեանին ալ, որ
հակառակ ունեցած իր կարգ մը կրկնութիւններուն՝ ունի Հարցերը
յստակացնող քանի մը կէտ:

Սասունի կոտորածէն ետք, կը ճշդէ անիկա, մեծ պետութիւն-
ներուն կողմէ «Հայաբնակ գաւառներ կոչուած շրջանակը կը ճշդուէր
վեց կուսակալութեանց վրայ, որոնք են Վան, Կարին, Բաղէշ, Խար-
բերդ, Տիգրանակերտ եւ Սեբաստիա, եւ այդ Վիլայէթը Սիթթէ կոչ-
ուած վեց կուսակալութեանց շրջանակին համար յստակ վարչական
ծրագիր մը կը սկսէր ուսումնասիրուիլ Պերլինի դաշնագիրին ծրա-
գիրին գործադրութիւնը ստանձնող Անգլիոյ եւ Գաղիոյ եւ Ռուսիոյ
երեք դեսպանատուներէն, որոնք գործի կը ձեռնարկէին 1895 Ապրիլ
6-ին ու երեք շաբաթէն կ'աւարտէին Ապրիլ 28-ին⁽¹³⁾, եւ 29-ին Օս-
մանեան Կայսրութեան կը ներկայէին Մայիսեան ծրագիրը⁽¹⁴⁾:
Ծրագիրին քննութիւնը երկարեցաւ հինգ ամիս եւ աւելի, երեք դես-
պանատուներու մէջ համերաշխութիւնը պակսեցաւ, եւ գլխաւորապէս
Ռուսիա չէր կրնար մտադիր գիջանիլ որ հայկական շրջանակին կից
ուրիշ հայկական շրջանակ մը ստեղծուէր, որ իրենինէն լաւագոյն կա-
ցութիւն մը ունենար, ուստի դժուարութիւններ առջեւ կը դնէր
Ռուսիոյ նախարարապետը⁽¹⁵⁾, եւ օսմանեան արքունիքը օգուտ կը
քաղէր ամէն պզտիկ պարագայէ: Բանակցութիւնները շարունակեցին
եւ հետզհետէ ծաւալեցան եւ կանուխէն կազմուած ակնկալութիւններ
սկսան թեթեւալ, ինչ որ դիւրաւ կրնար նախատեսուիլ դիւանագի-
տական յարաբերութեանց խորը առանց նախապաշարումներու դիտող
ոեւէ անձէ: Օսմանեան կառավարութեան վրայ բռնադատեալ ճնշում
բանեցնելու պայմանը Ռուսիայէ [ն] մերժուեցաւ: Անգլիա վախցաւ,
որ ձեռնարկը բոլորովին վիժէ, Գաղիա չկրցաւ ազդուապէս յայտա-
բարուիլ Ռուսիոյ դէմ, որուն հետ շահերով կապուած էր, իսկ Ապ-
տիւլհամիտ կասկածեցաւ որ բոլորովին մերժելով կրնայ դիմացին-
ները իրարու մօտեցնել, վերջապէս առժամեայ համակերպութեամբ
գործը տեղ մը կապելու մտօք ամենուն վրայ տիրել կը սկսէր»⁽¹⁶⁾:

Իրականութեան մէջ՝ Սուլթանը քաջատեղեակ էր եւրոպական
դիւանագիտութեան ներքին սաղրանքներուն, եւրոպական պետու-

Թիւններն իրարու հակադրող ուժերուն, եւ մանաւանդ հինէն, շա՛տ հինէն եկող աշխարհավարութեանը ուսին: «Ռուսերը համաձիտ չէին Թուրքին մէջ անկախ Հայաստանի մը հիմնումին»՝ պիտի գրէ Սուլթանն իր Յուշատետրին մէջ՝ երբ ա՛լ վաղուց էր որ իջեր էր իր գազէն, «որովհետեւ հայեր կը գտնուէին իրենց ալ սահմաններէն ներս: Եւ այն ատեն անո՛նք ալ պիտի փափաքէին միանալ ազատ հայերուն: Ռուսերուն նպատակն էր մատ մը մեղր քսել հայերուն բերանը, իսկ փորձանք մը փաթթել Թուրքին գլխուն»⁽¹⁷⁾: Տեղեակ այս բոլորին՝ Սուլթանը չէր իսկ մտածեր հայկական նահանգներէն ներս իրագործելի որեւէ բարենորոգումի մասին: Ընդհակառակը, ըստ իրեն, բարենորոգման իրենց խորքին մէջ խաղն էին արեւմտեան դիւանագիտութեան, եւ անոնց որպէս հետեւանքն ինչ որ կը պատահէր սահմաններէն ներս Օսմանի Աշխարհին՝ լո՛կ ներքին հարցն էր Օսմանեան Կայսրութեան⁽¹⁸⁾:

Ի՛նչ որ ալ ըլլային հարցերը եւ ինչպէ՛ս որ ալ ընթանային անոնք՝ արեւմտեան դիւանագիտութեան եւ Օսմանեան Կայսրութեան միջեւ տարուող բանակցութիւնները տուին ոչի՛նչ՝ որ ըլլար դրական ու գնահատելի: Օրերը յաջորդեցին իրարու եւ հայուն արիւնը վազեց առատօրէն, եւ առաջին հերթին՝ Սասունն ու Տալուորիկն էին որ իրենց վրան զգացին քաշն ու ծանրութիւնը Սուլթանի անուպայ Թաթին եւ անագորոյն ճնշումն անոր աշխարհավարութեան, որովհետեւ, ինչպէս կը հաւատար Սուլթանն ինք, այդ շրջանին մէջ էին քնկալեր հայ յեղափոխականները, որոնք պատճառ կը հանդիսանային Թուրքին եւ մահմետականին սպանութեան: «Այս հայ յեղափոխականները»՝ կը գրէր անիկա, «ճարպիկ կերպով շարունակեցին իրենց շարժումները Սասունի շրջանին մէջ: Այս հայ-մահմետական բախումին վերջ մը տալու համար այս շրջանը զրկեցի Մարաշախտ Չեքի Փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուող բանակը եւ զսպեցի ըմբոստութիւնը: Մեծ պետութիւններն իրարու ետեւէ խուժեցին պալատ»⁽¹⁹⁾:

Սկսուած էր խաղը եւ հո՛ն էին ջարդերը: Սուլթանը վերագործեր էր իր սահմաններէն ներս յառաջացող հարցերը լուծելու իր գիտցած միա՛կ ձեւին, որ հրիտակուեր էր իրեն դեղին իր ապ ու պապերէն: Այսուհանդերձ՝ ցոյց տալու համար թէ կ՛ընէր որեւէ բան՝ Սասունի ջարդերէն եւ անոնց յաջորդող զանազան այլ ջարդերէն ետք՝ անիկա Մուշ առաքեց յանձնախումբ մը՝ ըստ իրեն պատրաստելու համար ծրագիր մը անհրաժեշտ բարենորոգումներու եւ քննելու դէպքերը, որոնք պատահեցան⁽²⁰⁾, եւ շուշացաւ իր արտաքին գործերու նախարար Թուրխան Փաշայի միջոցով յայտնելու, ինչպէս իր 27 Օգոստոս 1895 թուակիրով Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոն կը գրէ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Հանթոյին՝ թէ

«Շաքիր փաշան մեկներ էր ամենայն իրաւասութեամբ գործադրելու համար Բարձրագոյն Դուռի վերջին ծանուցագիրով նախատեսուած բարենորոգումները եւ գործէ կախակայելու զեղծումներու պատասխանատու պաշտօնատարները»⁽²¹⁾: Սակայն խորապէս գիտակ ըլլալով Օսմանեան իշխանութիւններու աշխարհավարութեան եւ գործելակերպին՝ Մեծ Պետութիւններու Պոլսոյ ղեսպաններն ալ Սասուն ու Մուշ փութացուցին իրենց ներկայացուցիչները՝ հակառակ Բարձրագոյն Դուռին կատաղի ընդդիմութեան⁽²²⁾: Սկսեալ էր լռելեայն ճակատում մը երկուստեք:

Այժմ մեր հետաքրքրութեան սահմաններէն դուրս կ'իյնան պատումն այս ճակատումին եւ արդիւնքն անոր⁽²³⁾: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ, հակառակ սուլթանական խոստումներուն եւ արտաքնապէս ցոյց տրուող ճիգ ու աշխատանքին՝ կատարուեցաւ ոչինչ եւ փոխուեցաւ ոչ մէկ բան կացութենէն, եւ ապա, ինչպէս կը վկայէ ամերիկացի միսիոնար մը, «անցան գարունն ու ամառը [եւ] հասաւ տարեդարձը Սասունի ջարդերուն: Ապահովուած էր ոչ մէկ հատուցում, ոչ իսկ պատիժը որեւէ մէկ պաշտօնեայի, ոչ ալ որդեգրուած էր մէկ հատիկ իսկ բարենորոգում: Կը թուէր թէ Եւրոպան կը փորձէր լռութեան մատնել Հայկական Հարցը:

«[Իսկ] հայերն զգացին, որ այս պիտի նշանակէր մահաքունն իրենց ցեղին»⁽²⁴⁾:

Այսինքն: Սակայն ճիշտ հոս ալ շարժեցան կարգ մը հայեր:

2.

Այո՛, շարժեցան կարգ մը «հայեր, կամ աւելի ճիշտ՝ հայոց դատը ստանձնած ըլլալու կերպարանն առնող հնչակեան գործիչներ [ը, որոնք] տեսնալով որ վստահութեամբ սպասուած ելքը պարապի ելլալու նշաններ կը ցուցնէ՝ հրապարակային ցոյցի որոշում կու տան»⁽²⁵⁾: Միւս կողմէն՝ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնն ինքն էր, որ պիտի յայտարարէր Հնչակի թիւ 16-ի յանձնաժողով, թէ ինք կը գործէր «իբրեւ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ եւ նրա ձգտումների արտայայտիչը»⁽²⁶⁾: Այսուհանդերձ՝ այժմ սխալ է յունական Էսքիա թերթին այն կարծիքը թէ «յոյն ժողովրդի մեծ նպատակների ժառանգորդներն են [հայերը] . . . եւ թէ հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւնները այժմ իրենց վրայ են վերցրել Արեւելքի ազգային ազատագրման զգալի մասը»⁽²⁷⁾: Իրականութեան մէջ՝ տուեալ պահուն ո՛չ Հնչակեան եւ ոչ ալ որեւէ այլ կազմակերպութիւն այդքան լայն էր բացած կարկինն իր գործունէութեան

եւ երբեք ալ չէր մտածեր կենալ գլուխը Արեւելքի մէջ ազգային ազա-
 տագրական որեւէ շարժումի: Ընդհակառակը՝ այդ վայրկեանին այդ
 մէկը գուցէ կարելի կրնար ըլլալ լոկ որպէս հեռաւոր ծրագիր մը,
 մինչդեռ պատմական վայրկեանը կը պահանջէր այլ բան: Ըստ վեր-
 էտուին Մուսսել Պլիսի՝ «Թուրքիոյ մէջ լաւ կարգ ու սարքի մը հա-
 մար կատարուած քանակցութիւններէն ծագելիք որեւէ նպաստաւոր
 արդիւնքի մը երկար սպասումը առիթ մը ընծայեց Հնչակեաններուն
 [որ շարժէին]: Թուրքեր հակամէտ էին հաւատալու թէ տկարութիւնն
 ու վախը տիրական էին անգլիացիներուն մօտ, այլապէս կրնար վը-
 տանգուիլ Տարտանելի ջրանցքը: Ապա հասան ամէն տեսակ տեղե-
 կութիւններ: Հնչակեանները շրջանառութեան դրին պատմութիւն մը,
 թէ անգլիական դեսպանը կը փափաքէր քանի մը հայերու սպանու-
 թիւնը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ, որպէսզի արդարացում մը ունենար
 նաւատորմիդը կանչելու»⁽²⁸⁾:

Թէ որքան ճիշտ էր այս «պատմութիւնը» ցոյց տուին յետագայ
 դէպքերը: արդարեւ՝ ցոյցէն եւ սպաննութիւններէն քանի մը օր անց՝
 տակաւին ոչ մէկ զրահաւոր էր շարժեր դէպի Պոլիս: «Տարածայնու-
 թիւն մը կար հայերուն մէջ թէ անգլիական զրահաւորներ 8 ժամէն
 վոսփորէն պիտի անցնին. 40 ժամ կ'ըլլայ. ամէն տեղ մահ, կոտորած,
 հազարաւոր ձերբակալութիւն ու զրահաւորները դեռ չեմ գիտեր ին-
 չի՞, [եւ] որի՞ կը սպասեն...»⁽²⁹⁾՝ հարց կու տար վկայ մը:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը վկայէ 30 Սեպտեմբերի Պոլ-
 սոյ ցոյցին կազմակերպիչներէն եւ ղեկավարներէն Կարապետ Սա-
 հակեանը⁽³⁰⁾՝ «անգլիական դիւանագիտութիւնը, որ սուր հօտառու-
 թիւն ունի, ըմբռնելով հայ կուսակցութիւններու հոգեբանութիւնը՝
 անուղղակի կերպով մերձենալ, դրդել սկսաւ, ուղղութիւն տուաւ,
 քաջալերեց՝ յայտնելով Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ ներկա-
 յացուցիչին⁽³¹⁾՝ թէ «մինչեւ որ ձեր ատրճանակները Պապը Ալիի առ-
 ջեւ չի գոռան՝ դիւանագիտութիւնը չպիտի շարժի եւ Մայիս 11-ը⁽³²⁾
 օդը պիտի ցնդի»⁽³³⁾: Նոյն դերը խաղացած եւ նոյն լեզուն գործա-
 ծած է Անգլիան Հնչ[ակեան] Կուսակցութեան Լոնտոնի Կեդրոնին
 մօտ, ուղղակի թէ անուղղակի մղում տալով գործին: ... Եւ ցոյց մը-
 նելու գաղափարը արտայայտող նամակը Կ. Պոլսոյ Հնչ[ակեան] մաս-
 նաճիւղին կողմէ դէպի Լոնտոնի Կեդրոնը ճամբայ ելած ատեն՝ նոյն
 իմաստով նամակ մը Լոնտոնի Կեդրոնէն ճամբայ կ'ելլէր դէպի Կ. Պոլ-
 սոյ մասնաճիւղը»⁽³⁶⁾:

Ինչ որ ալ ըլլային իրականութիւնները եւ ինչպէ՛ս որ ալ գըր-
 սեւորուէին անոնք՝ ա՛յլ էր, սակայն, աշխարհընկալումը Օսմանի
 Աշխարհին, որ մի՛շտ ալ հաւատաց, թէ բոլոր շարժումներու ետին
 կը կենար անգլիական դիւանագիտութիւնը: «Թուրք պաշտօնատար-

ները»՝ կ'ըսէր 4 Հոկտեմբերին Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած Հեռագիր մը՝ «տակնուվրայութիւններուն կը նային որպէս ուղիղ հետեւանքը Եւրոպայի, մանաւանդ Անգլիոյ՝ թուրքերուն դէմ Հայոց ի նպաստ շարժումին»⁽³⁵⁾: Իր կարգին՝ ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ Փաշան կը գրէր իր 10 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր տեղեկագիր-բով, թէ «քաջալերուելով իրարայաջորդ ներումներէն՝ Հայ յեղափոխականներն անկարգութիւններ ստեղծեր էին երկիրին բոլոր կողմերը: Չգոհանալով իրենց յառաջացուցած այս խռովութիւններէն՝ յեղափոխականներն ուզեցին գործն աւելի յառաջ տանիլ: Իմացուած էր, որ ժամանակէ մը ի վեր անոնք բազմապատկեր էին իրենց քանդումներն ու յարձակումները՝ քաջալերուելով [այն միտքէն թէ] եթէ նոր եւ արիւնագին անկարգութիւն մը ծագէր Պոլսոյ մէջ՝ Պոլիս կըրնային զալ նաւատորմիղները եւրոպական պետութիւններուն: Հայոց Պատրիարքին պահանջով ազատ արձակուած Հայերն ալ կ'ընէին այն՝ ինչ որ կը կամէին՝ հաւատալով որ պիտի կրէին ոչ մէկ պատիժ: [Առայլ], իրախուսուած, սկսան գրգռութիւն յառաջացնել»⁽³⁶⁾:

Այժմ յստակ է, որ Սասունի ջարդերուն եւ անոր հետեւանքներուն մասին տարուած պաշտօնական քննութիւնները տուին ո՛չ մէկ արդիւնք՝ բացի ամերիկեան, անգլիական եւ արեւմտեան այլ երկիրներու կողմէ կատարուած նպաստի արտայայտութենէ մը, որ ուղղուեցաւ դէպի աղիտահար չրջանը, մինչ քանակցութիւնները շարունակուեցան իրագործելի բարենորոգումներու եւ արձանագրութիւն չգտած բազմերես սակարկութիւններու շուրջ, իսկ ցան ու տառագանքն աճեցան անհունորէն: Կը թուի թէ ա՛յս էր հիմնական պատճառը, որ «1895-ի աշնան հոս»⁽³⁷⁾ դեսպանութիւնները խրախուսեցին Հայերը, որ աղերսագիր մը ներկայացնէին մեծ վեզիրին՝ իրենց բանակցութիւնները դուրս բերելու համար անելէն»⁽³⁸⁾: Այս խրախուսանքը եւ անոր տուն տուող յուսահատութիւնը Հայերուն, եւ մանաւանդ ամուլ երկարածգումը բանակցութիւններուն, աւելի ճիշտը՝ ձգձգումը, շա՛տ երկար ձգձգումը անոնց, պիտի պատճառահարսանային որ կարգ մը Հայեր զառնային անհանդարտ, եւ, ինչպէս կը հաստատէ Ֆրետերիք Տէյվիս Կրիներ՝ «քանի մը տաք-գլուխներ» որոշէին ցոյց մը կազմակերպել Պոլսոյ մէջ՝ յուսալով որ անիկա պիտի արագացնէր լուծումը հարցերուն⁽³⁹⁾:

Գրեթէ նոյն ձեւով կը խօսին հայկական աղբիւրներն ալ: «Հընչակեաններ, դեսպաններու զիջողութենէն յոգնած, կասկածելով, որ իրենց աշխատանքը դրական արդիւնք պիտի չունենայ, կ'որոշեն Պոլսոյ մէջ երկրորդ ցոյց մը ընել: Իրենց առաջին ցոյցը»⁽⁴⁰⁾ զիրենք զգաստութեան շէր բերած...»⁽⁴¹⁾: Եազըճեանի այս կեցուածքին դէմ ձանկիրւեանն իր կարգին խանդավառութեամբ կը գրէր յետագային,

թէ «Պոլսէն մեր ընկերները կը գրէին, թէ իրենք միշտ կը գործեն, մանաւանդ երբ առիթը ներկայանայ, եւ երբ համոզուին, որ ձեռնարկուելիք գործէն արդիւնք մը առաջ պիտի գայ, եւ մեր դատին նպաստաւոր պիտի ըլլայ: [Աբէայի⁽⁴²⁾ մէջ] զիտէինք, որ Պոլսոյ մէջ ցոյց մը պիտի ըլլայ. բնական էր, որ օրէ օր այդ լուրն առնելու բարեբախտութիւնն ունենալ [ու.] սպասէինք»⁽⁴³⁾:

Այսպէս՝ երբ համոզուէին: Ու կը թուէր թէ համոզուեցա՛ն սոմանք, եւ հաշուարկումները ցոյց տւին դրական արդիւնքը պատահելիքներուն. շահի ու պարտքի տոմարը յստակ էր շատ, որուն սիւնակներուն մէջ զետեղուածը մարդկային կեա՛նքն էր սակայն, ի՞նչ փոյթ որ Սուլթանն ըլլար մէկէ աւելի անգամներ յայտարարած իր կեցուածքը հայերուն հանդէպ: Իրականութեան մէջ, սակայն, սա տոմարը այլ բան ցոյց կուտար ուրիշներու մօտ: Ըստ Լոնտոնի պետական բանքեր Սթանդըրտի՝ Սուլթանը կը ձգձգէր բարենորոգումներու հարցերը եւ առ այդ՝ կ'երկարէին բանակցութիւնները, որոնք աւելի եւս կը դժուարանային ուսական ու ֆրանսական կասկածամտութեան պատճառով: Սակայն եթէ հայերը կարենային քշիկ մըն ալ ըլլալ համբերատար՝ Սուլթանն ստիպուած պիտի ըլլար ընդունելու բարենորոգումները, որոնց վրայ կը պնդէր Լորտ Սուզպլերին: Իրականութեան մէջ՝ հայկական կուսակցութիւնները գործեցին մեծ սխալ մը Եւրոպայի ցոյց տալով թէ որքա՛ն վարպետ էին կոտորած կազմակերպելու մէջ⁽⁴⁴⁾: Կոտորած՝ սակայն անիկա բնաջնջումն իսկ էր հայութեան: Սուլթանին համար հարցերը լուծելու լաւագոյն կերպն էր այդ: «Այդ բնաջնջման համար»՝ կը հաստատէ Մարկոսեանը՝ «սուլթանական կառավարութեանը շատ բան պէտք չէր: Միայն թէ կուզ ամենաջնջին առիթներ, որոնք նա կարողանար որակել որպէս սպաստամութիւն: ... Սկսած Մայիսից մինչեւ Սեպտեմբեր Սուլթանը չէր էլ մտածում ռեֆորմների⁽⁴⁵⁾ վերաբերեալ իրատե՛⁽⁴⁶⁾ հրատարակել. ընդհակառակն, նրա կառավարութիւնը որեւէ ցոյցի առիթի էր սպասում, որպէսզի հայկական մասսայական⁽⁴⁷⁾ ջարդեր կազմակերպի: Եւ ահա Սեպտեմբեր 30-ին տեղի է ունենում մի ցոյց»⁽⁴⁸⁾: Այսուհանդերձ՝ Սուլթանը որ ի վերջոյ ստիպուեցաւ ընդունիլ Պոլսոյ արեւմտեան ղեկավարներուն պատրաստած բարենորոգումներու ծրագիրը եւ ստորագրել գայն՝ կանխեց ցոյցի այդ արարքը իր աշխարհին զանազան շրջանները յղելով հրահանգ մը, թէ «ստուգուած է, որ անիծեալ հայ յեղափոխականները դարձեալ կը պատրաստուին կոտորել իսլամները, առեւանգել իսլամուհիները եւ աղտոտել մզկիթները: Ի մօտոյ հող ալ այդպիսի գայթակղելի ձեռնարկներ պիտի ընեն եղեր: Ուստի բոլոր պաշտօնական անձներուն եւ իսլամ ժողովուրդի գլխաւորներուն ծանուցանելով յեղափոխականներու այս շար խոր-

Հուրդները՝ յորդորեցէք զանոնք, որ զգոյշ գտնուի իսլամ ժողովուրդը, եւ դուք ալ կարեւորն ի գործ դնելով՝ շուտով տեղեկագրեցէք: Հակառակ պարագային՝ զէնքով պատասխանեցէք»⁽⁴⁹⁾:

Սակայն Սուլթանին մոլեռանդութենէն եւ լեղի հայատեցութենէն տարբեր չէր ունեցածը իր նախարարներուն: Այսօր, դէպքերէն հարիւրամեակ մը ետք, լոյսին տրուած օսմանեան արխիւային նիւթերը կու գան փաստելու սա մէկը՝ հակառակ որ անոնք անցուած են մաղէ, ջոկուած եւ ստուգուած տասնեակ անգամներ, եւ զտուած այդքան՝ որ իսկական փաստերէն կը մնայ հազիւ թէ ոչինչ տոկոս մը միայն: Այժմ կարելի չէ գիտնալ թէ ո՞վ էր իսկական վարիչը Օսմանեան Աշխարհին, որովհետեւ այդքա՛ն նոյնանման են շարժուիները Սուլթանին եւ իր վարչական պաշտօնատարներուն: Իսկ անոնցմէ եօթը տասնամեակ ետք հրապարակ իջած թուրք պատմագրութիւնը, որ, հետաքրքրակա՛ն է, կարողացաւ գտնել «իսկական» պատճառները անցեալ դարավերջին պատահած դէպքերուն: Այսպէս, ըստ թուրք ժամանակագիր Տանիշմենտի, 3 Յունիս 1895-ին Սուլթանը մերժեց հայկական բարենորոգումներու պահանջները՝ «զանոնք անհամատեղելի գտնելով [Օսմանեան կայսրութեան] անկախութեան հասկացողութեան [իսկ]: . . . Վերջապէս ահաւասիկ ա՛յս է պատճառը, որ հայ կուսակցականները որոշէին դէպք մը ստեղծել Պոլսոյ մէջ շարժումի մղելու համար Եւրոպան»⁽⁵⁰⁾: Տանիշմենտ ի՛նքն էր որ «հայկական խռովութիւն» կոչեց Պոլսոյ 30 Սեպտեմբերի խաղաղ ցոյցը, մինչ էօզթունան պարզօրէն եզրակացուց թէ «ըմբոստութիւն» մըն էր անիկա եւ «ապստամբութիւն», զորոնք հայերն ու անգլիացիներն ստեղծեցին համագործակցաբար: «Հայերն ու իրենց վարկին հարուած ստացած անոնց տէրերը՝ անգլիացիներն էին որ պատրաստեցին երկրորդ արարը խաղին»՝ հաստատելէ ետք՝ էօզթունան կ'աւելցնէր տակաւին թէ «այս անգամ բոլոր աշխարհի աչքին առջեւ դէպք մը ծրագրուեցաւ Պոլսոյ մէջ: Մինչեւ այդ թուականը Պոլսոյ մէջ խռովութիւն մը յարուցանելը թուրքերուն վերաբերող արարք մըն էր — փոքրամասնութեան մը այդպիսի գործ մը կատարելու խիզախութիւնը չէր տեսնուած: . . . 30 Սեպտեմբեր 1895-ին Պոլսոյ մէջ սկսաւ «Հայկական ապստամբութիւն» անունով պատմութեան անցած ապստամբութիւնը: Եւ Հայոց Պատրիարք Իզմիրլեանի զինած քանի մը հարիւր հայեր» անցան գործի⁽⁵¹⁾:

Իրա՞ւ ըմբոստութիւն: Սակայն ճի՛շտ հակառակն է որ ցոյց կու տան փաստերն ու վկայութիւնները: «Անհեթեթութիւն է խօսիլ հայերու ըմբոստութեան մասին ընդդէմ թուրք կառավարութեան»՝ կը հաստատէ Դկ. Քիմպոլ՝ անմիջապէս աւելցնելու համար՝ ճի՛շտ այնպէս՝ «ինչպէս որ կարելի չէ խօսիլ ոչխարներու ըմբոստութեան մա-

սին ընդդէմ գայլերու: Գոյութիւն չէ ունեցած աւելի համակերպող, հնազանդ [եւ] ենթարկուող ժողովուրդ մը» քան հայը⁽⁵²⁾: Իր կողմէ՝ անգլիական Տէյլի Նիուզ օրաթերթի Պոլսոյ թղթակիցը հիմնովին կը մերժէ ապստամբութեան ամէն վարկած: Ըստ Նիւ Եորքի Հայքին՝ «կան ոմանք որ «լրջօրէն» կ'ըսեն թէ Պոլսոյ խլրտումը սերտիւ կապուած է ընդհանուր ապստամբութեան մը ծրագիրին, զոր հայերը մշակեցին վեց ամիս առաջ: Օրաթերթն անկարելի կը գտնէ այս մէկը, որովհետեւ ամի մը ժողովուրդ, ինչպիսին են հայերը, եւ անոնց ղեկավարները, եթէ նոյնիսկ փախած ըլլան յիմարանոցէն՝ պիտի ո'չ իսկ մէկ վայրկեան մտածէին ամբողջական այսպիսի անձնասպանական ծրագրի մը մասին»⁽⁵³⁾:

Թէ Իզմիրլեան Սրբազանը ո՞րքանով պատասխանատու էր Պոլսոյ 30 Սեպտեմբերի շարժումին՝ այժմ կարելի չէ գիտնալ լրիւ կերպով, թէպէտեւ ցոյցի ղեկավարներէն Սահակեան կը գրէ թէ Պատրիարք Իզմիրլեանը համաձայն էր ցոյցին, բայց ո'չ զինեալին անոր: Յոյցէն մօտ տասնօրեակ մը առաջ, կը պատմէ Սահակեան, Ալէաթճեան Սրբազան կանչեց զինք տեսակցութեան մը համար: «Քեզ կանչեցի հասկնալու համար թէ ճի՞շտ է որ ցոյց մ'ընելու մտադրութիւն կայ»՝ կ'ըսէ անիկա: «Պատասխանս այն՝ եղաւ: — «Ի՞նչ ձեռով», հարցուց Սրբազանը, «խաղա՞ղ թէ՛ զինեալ»: — «Զինեալի եւ անզէնի սահմանը ճշդուած չէ», ըսի:

«— Ուրեմն, ըսաւ Սրբազանը, դեռ քանի ժամանակ կայ, գնա իմ կողմէ ընկերներուդ հաղորդէ, որ Սրբազան Պատրիարքը զինեալ ցոյցի երբեք համակիր չէ...»⁽⁵⁴⁾:

Կը թուի թէ Իզմիրլեանէն տասնամեակներ ետք լոյսին աչք բացող թուրք պատմաբանները բան մը գիտէին, զոր ամբողջ դար մը անգիտացաւ հայ պատմագրութիւնը, այլապէս Խօզթունային Հետ էրտողան Արըփընարն ալ պիտի չփութար հաստատելու, թէ «զիմումնագիրին մերժումին վրայ՝ Հայոց Պատրիարք Իզմիրլեանը ոտքի հանեց Պոլսոյ հայերը 30 Սեպտեմբեր 1895-ի Երկուշաբթի օրը, [եւ] հարիւրաւոր հայեր ուղղուեցան դէպի Բարձրագոյն Դուռ»⁽⁵⁵⁾: Ըստ Արըփընարի՝ սա մէկն ըմբոստութիւն էր արդէն, որուն Հեղինակները, Մուսթաֆա Թուրանի տարազումով, «Բարձրագոյն Դուռին վրայ յարձակում գործող հայերն էին»⁽⁵⁶⁾: Արըփընարի մօտ այսօր կարելի է գտնել ղէպքերու ժամանակագրական խախտում, որովհետեւ հայկական շարժումը դէպի Բարձրագոյն Դուռ տեղի ունեցաւ ո'չ թէ «զիմումնագիրին մերժումին վրայ»՝ այլ առաջ: Իսկ թէ ինչո՞ւ էր սա «յարձակումը» հայերուն՝ ինչպէս բազմաթիւ թուրք պատմաբաններ՝ Թուրանն ալ չունի որեւէ պատասխան, մինչդեռ, հետաքրքրակա՛ն է, Փահրի Պելենն ունի՛: Ըստ անոր՝ «ուշադրութիւն գրաւելով՝ պե-

տութիւններու միջամտութիւնը ապահովելու համար Պոլսոյ Հայերը կազմակերպեցին զինեալ ցոյց մը»⁽⁵⁷⁾ :

Թուրք պատմաբաններուն մէջ Օսման Նուրին կը մնայ միակը, որ քնիկ մը կը մատչի ճշմարտութեան: «Հայաբնակ նահանգներուն համար կառավարութենէն բարենորոգումներ պահանջեցին»՝ կը հաստատէ անիկա դարասկիզբին հրատարակուած իր մէկ գործին մէջ⁽⁵⁸⁾: Կը թուի թէ Նուրին տեղեակ էր բովանդակութենէն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պոլսոյ կեդրոնական կոմիտէի հրատարակած Դրօշակի 24 Սեպտեմբեր/6 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր թիւ 1 Թուոցիկ Թերթին⁽⁵⁹⁾, որ կը յայտարարէր թէ «Հնչակեաններու ձեռքով կազմակերպուած Սեպտ[եմբեր] 18-ի⁽⁶⁰⁾ խաղաղ ցոյցը, որով կ'ուզէին մայր-հայրենիքի ահեղապէս անտանելի վիճակը վերջին անգամ հաւաքարար պարգել թուրք կառավարութեան եւ ներքապի առջեւ...»⁽⁶¹⁾, բարենորոգումներու պահանջ մըն էր, որ ուղղուած էր Բարձրագոյն Դուռին: Իրաւ ալ՝ ձանկիւլեանն ի'նքն էր, որ կը գրէր յետագային թէ Հայ «ժողովուրդը խաղաղ ցոյց մը պիտի ընէ թուրք կառավարութենէն պահանջելու որ երկրին մէջ բարենորոգումներ մտցուին»⁽⁶²⁾: Օրմանեանն իր կարգին ընդունելէ ետք սա հաստատումը՝ կը շեշտէ տակաւին. թէ «հազարաւոր նշանակալից բազմութեամբ [Հայերը] Օսմանեան Բարձրագոյն Դուռը կը դիմեն, որպէսզի⁽⁶³⁾ բարենորոգումներու խնդիրը շուտ եւ արդիւնաւետ կերպով վերջացնելու նպատակով ըլլան»⁽⁶⁴⁾:

Այսօր այս բոլորին հաստատումը կարելի է գտնել ամերիկեան դիւանագիտութեան թուղթերուն մէջ եւս: Այսպէս՝ Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպան Թերելն իր կառավարութեան յղած 2 եւ 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր զոյգ հեռագիրներով կը հաղորդէր թէ «քանի մը հայեր քաղցին Դուռին վրայ» յայտնապէս դարման մը պահանջելու համար իրենց տառապանքներուն»⁽⁶⁵⁾, որովհետեւ «քանի մը օր առաջ անստորագիր⁽⁶⁶⁾ նամակ մըն էր ղրկուեր Մեծ Վեզիրին՝ զինք տեղեակ պահելու, որ... մեծ թիւով հայեր պիտի քալէին դէպի Բարձրագոյն Դուռը՝ բռնութիւններու դէմ դարմանի մը ի խնդիր աղերսագիր մը ներկայացնելու համար»⁽⁶⁷⁾: Իրարայաջորդ այս երկու հեռագիրներէն մօտ երկուքուկէս ամիս ետք Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար Ռիչըրտ Օլնին իր 19 Դեկտեմբեր 1895 թուակիր տեղեկագիրով հաղորդեց Ամերիկեան Մերակոյտին թէ Պոլսոյ մէջ «քանի մը հարիւր հայեր... հաւաքուեր էին խմբովին երթալու համար Սուլթանին պալատը եւ դարման մը խնդրելու իրենց ազգակիցներուն տառապանքներուն»⁽⁶⁸⁾:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս ցոյց կու տան փաստերը եւ օտար դիւանագիտական եւ ալլաբնոյթ վկայութիւնները՝ ապստամբութիւն

մը չէր 30 Սեպտեմբերի ցոյցը, զոր, այն ատեն, այդպէս ստորագեցին արեւմտեան մամուլի կարգ մը արտայայտութիւններ՝ սուլթանական դանձէն ստացուած դրամներով, ահա թէ ինչո՞ւ համար Նիւ Եորքի Հայոց Հայրենասիրական Դաշնակցութիւնը չուշացաւ հակադարձելու Նիւ Եորքի Թայմզի մէկ գրութեան: «Հայոց շարժման ճշմարիտ ոգին «ապստամբութեան» ոգի չէ, որ կը նշանակէ «կարգէ դուրս ելնել», այլ բուն միտումն «ի կարգ մտնելու»: Նոքա կը խնդրեն կառավարուիլ» շեշտեց անիկա, եւ ապա ներկայացնելէ ետք կացութիւնը հայկական դաւառներէն ներս եւ հոն ապրող հայութեան՝ շարունակեց տակաւին, թէ «պոլսաբնակ եղբարց ինկաւ Դրան դէմ բողոք մի բառնալու սրբազան պարտաւորութիւնն, [զի հայերն գինուած չէին հոն]: ... Ահա ա՛յս հայերն⁽⁶⁹⁾, ճշմարիտ ներկայացուցիչք հայ դաւառաց, փորձեցին աղերսագիր մի ներկայացունել Մեծ Եպարքոսին: Նոքա զայդ արին երկար ամիսներ համբերութեամբ սպասելէ յետոյ եւրոպեան միջամտութեան արդիւնքին ի նպաստ իրենց, եւ երբ մտածեցին թէ բողոքելու ժամ էր՝ բողոքեցին շատ կանոնաւոր կերպով: ... Զայրոյթի յանկարծական պայթում մի չէր, այլ մի նախամտածեալ գործողութիւն...»

«Հայկական ցոյցն լոկ Բ[արձրագոյն] Դրան դէմ բողոք մի չէր: Աւելի լայն նշանակութիւն մ'ունէր, որ ընդհանուր ուշադրութենէ վրիպած է: Այն բողոք մ'է նաեւ տէրութեանց դէմ»⁽⁷⁰⁾, որոնք կը դանդաղէին այդքա՛ն:

Հակառակ օսմանեան դիւանագիտութեան ճկուն աճաբարութիւններուն եւ խեղաթիւրումներուն՝ հակադարձելու համար հայ մամուլին եւ հայկական կարգ մը կազմակերպութիւններու ճիգերուն՝ ցոյցը կազմակերպող Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Հնչակն ի՛նքն իսկ եկաւ ուղի բանալու օսմանեան ամբաստանութիւններուն առջեւ: Արդարեւ իր 1895-ի թիւ 10-ի խմբագրականով շոնդալից կերպով աւետելէ ետք 30 Սեպտեմբերի պատահարը Պոլսոյ մէջ՝ անիկա կը գրէր տակաւին, թէ «Հնչակեան Կուսակցութիւնը մի մեծ ցոյցով այս անգամ նախազգուշացրեց... եւ վառեց փրկութեան կանթեղը: Այսօր ամբողջ Եւրոպան, կառավարութիւններ, դիպլոմատիա, մամուլ, հասարակութիւն — սարսափած հայ յեղափոխական կարմիր տեսիլից, մի շտեմնուած մեծ իրարանցման մէջ են ընկել Հայկական Խնդրի առիթով: Ցոյցը, յեղափոխութեան այդ ձայնը, կտրեց պետութիւնների հաշուի թելը, պատռեց նրանց դիմակները սահմութիւն պատճառելով նրանց եւ ստիպեց նորից եւ այլ եւս լուրջ կերպով դիմել Հայկական Խնդրի լուծման: ... Մենք տարինք մի մեծ յաղթութիւն եւ կը ձգտենք մեր ամբողջ եռանդով հասնել վերջնական յաղթանակին: Ամէն տեղ կռիւ կը մղենք, ամէն տեղ զոհեր կը տանք,

եթէ ստիպեն մեզ այդ անել, եթէ շուտափոյթ լուծում չտրուի մեր խնդրին: Այո՛, եթէ պէտք լինի, կը դիմենք նոր եւ նոր կռիւների, նորանոր յաղթութիւնների համար»⁽⁷¹⁾:

Հնչակի Լոնտոն նստած խմբագիրին համար շատ չէր վիպապաշտ եւ երազատես սա ոգեւորութիւնը, եւ այդ մէկը չնուազեցաւ երբեք նո՛յնիսկ երբ արիւնն սկսաւ յորդառատ վազել ամէնուրեք: Թուլ՝ արտաքին ձայներու դէմ՝ այս անգամ անիկա փորձեց ոտանաւորով մը երգել մեծութիւնն ու փառքը 30 Սեպտեմբերին, եւ հարց տուաւ թէ «այն ի՞նչ է, [որ] պայթեցաւ ինչպէս շանթ բոցեղէն՝ ամպերի խորին մէջ, որպէս գիծ հրեղէն...՝ իր ցնցումն ահաւոր օրհասական զարկով ժողովրդեան զնդերն դուրս բերաւ շարքով սուրբ կռուի դաշտն՝ ընդդէմ բռնութեան խռով», եւ ապա՝ «յանկարծ փողը չնչեց, փող յեղափոխական, շանթի պէս պատուեց օդն շնչդիւնով սոսկական, ճիչ ելաւ ահեղ եւ խառնուեց ամէն բան, օդին մէջ երեցաւ սասունցի ուրուական, գետինը ճեղքեցաւ, արիւնը դուրս յորդաց, թշնամին խողխողուած եւ հայեր շատ մորթուած, մինչ բարձր էր ապստամբ հայի դրօշն իր թրով»⁽⁷²⁾:

Յաղթանակ մըն էր ամէն ինչ եւ ամէն քայլ, արիւնոտ յաղթանակ մը սակայն, զոր աւետել էր 20 Հոկտեմբեր 1895-ի իր խմբագրականով՝ Հնչակը պիտի առաջարկէր տակաւին, թէ «յայտարարելով մեր այս մեծ յաղթութիւնը, որ մի նոր դարադլուխ է բացում հայ ժողովրդի կեանքում՝ նայենք այժմ մեր դրութեան»⁽⁷³⁾:

Նայի՞՛լ՝ գուցէ ըրաւ «քանաստեղծ» խմբագիրը Հնչակին, սակայն լո՛ւկ տարի մը ետք: Արդարեւ՝ 24 Սեպտեմբեր 1896-ի իր խմբագրականով՝ անիկա պիտի գրէր թէ «Սեպտեմբեր 18/30-ի ցոյցէն ետք բարեկարգութիւններու գործադրութեան հաւատքը զօրացաւ. այդ հաւատքին ուժ տուին նեղուցներն բերանը հասած նաւատորմիղները եւ Անգլիոյ նախարարապետ Լորտ Սոլզպերիի շանթահարող ճառերը: Սուլթանը պատասխանեց 100,000 դիակ նետելով Անգլիոյ առջեւ: Մեծ[ն] Բրիտանիան յաղթուեցաւ «հիւանդ մարդէն»⁽⁷⁴⁾:

Նախազգուշացում եւ յաղթանակ՝ որո՞ւն համար եւ որո՞ւն դէմ սակայն: Եթէ յաղթանակ մըն էր անիկա՝ ուրեմն ըմբոստութիւն մըն էր կատարուածը, իսկ եթէ ըմբոստութիւն մը չէր, ինչպէս կը վկայեն հայ եւ օտար բազմաթիւ ականատեսներ եւ թուղթեր, այլ պարզօրէն խաղաղ ցոյց մը խնդրագիր մը ներկայացնելու համար Օսմանեան կայսրութեան վարչապետին՝ այն ատեն սնամէջ մեծխօսիկութիւն մըն էր կատարածը Հնչակին, անխոհեմութիւն մը եւ անպատասխանատու գործ, աւելին՝ զրգուցութիւն մը եւ ո՛չ նախազգուշացում: Բոլոր պարագաներուն ալ՝ կար անիմանալի բան մը այս բոլորին մէջ, զոր ընկալել կարենալու համար հայ պատմագրութիւնը հազիւ թէ ժամանակ

գտաւ տրամադրելու: Լէոն քննադատեց կատարուածը, սովետահայ պատմագրութիւնը անգիտանալ փորձեց զայն, Հնչակեանը՝ Հաղիթէ մատչեցաւ անոր եւ մի՛շտ ալ եղածէն ներս ուզեց տեսնել արիւնագին եւ կարմիր յաղթանակ մը, մինչ արտասահմանեան պատմական գիրն ու գրականութիւնը լո՛կ արիւն եւ սպանդ տեսան անկէ ներս:

Բարդ, շա՛տ են բարդ սեպտեմբերեան սա ցոյցին ետին կեցող Հոգեկան ու Հոգեբանական, ընկերային ու տնտեսական, կրօնական եւ զգացական, քաղաքական եւ դիւանագիտական, ու մանաւանդ կուսակցական եւ Հատուածամտական գործօնները, որոնց մէկ Համադիր պոռթկումը Հանդիսացաւ անիկա, եղաւ նաեւ յուսահատութեան մէջ ծայրայեղականութեան մէկ դրսեւորումը, բանե՛ր այս բոլորը՝ որոնք մի՛շտ ալ դուրս մնացին Հասողութենէն Հայ պատմագրութեան եւ պատմագիրին: Ու տակաւին եղան իրականութիւններ՝ որոնց ո՛չ մէկն եղաւ վերահասու: Արդարեւ՝ Նիւ Եորքի Տէյլի Նիուզ օրաթերթին թղթակիցն էր որ 1895-ի Նոյեմբերին պիտի հեռագրէր Պոլիսէն, թէ, ինչպէս կը թարգմանէ Նիւ Եորքի Հայէր, «Կ. Պոլսէն բարձրաստիճան պաշտօնի մը յղւած նամակ մի կ'ասէ թէ Սուլթանն միայն պատասխանատու է այն ժխտմանց եւ կոտորածոց Համար որ [ոնք] տեղի ունեցան հոն: Քանի մ'ամսէ ի վեր պալատական գործակալներ կը յորդորէին զՊատրիարքն ներմուծել առ Սուլթանն պատգամաւորութիւն մի՛ խնդրելու կայսերական գթութիւն եւ բարեկարգութիւն, ըստ որում զեսպանաց միջամտութիւնն զժպհի է: Պատրիարքն կը պատասխանէր թէ ինքն կարող չէր անել զայդ: Յայնժամ պալատի գաղտնի գործակալներ զրդեցին Հայերն ներկայացունել Մեծ Եպարքոսին ազերսագիր մի, որոյ ընդունելութիւնն խոստացան: Ուրեմն ցոյցն պալատական ներքնգործութեան արդիւնք էր: Երբ Հայք տեսան թէ ի ծուղակ առաջնորդւած էին, շատքն զրդեցան եւ կրակեցին: «Սոֆթա» կոչւածներն որք ջարդերն արին հետեւեալ օրն՝ զինուորներ կամ արձակեալ բանտարկեալներ էին՝ սոֆթայի Հանդերձ Հագած ու զինւած: Նոցա Հրաման եղած էր միայն սպաննել Հայերուն: Այս ծրագիրն Հաշւեալ էր այնպէս ցուցնել թէ մոլեռանդ յարոյթ մ'էր: Սակայն ամենայն իրօք կազմակերպեալ կոտորած մ'էր զեսպաններն վախցունելու մտօք կարգադրւած»⁽⁷⁵⁾: Այժմ կարելի չէ ճշգրել իրաւութիւնը Տէյլի Նիուզի հեռագիրին առաջին մասին, սակայն կը թուի թէ վերջին տեղեկութիւնները իրագործելու Համար իշխանութիւնները սոֆթայի վերածեցին կարգ մը բանակայիններ: Արդարեւ Լեւոն Բաշայեանի 18 Դեկտեմբեր 1896-ին Արփիար Արփիարեանի յղուած մէկ նամակը կ'ըսէր ի միջի այլոց թէ Տիկին Շահնազարն իր մէկ նամակով գրեր էր իր ազջիկներուն, որ «Սուլթանը իր զինուորներուն սոֆթայի Հագուստ Հագցուցած՝ Հայերը ջարդել կու տար»⁽⁷⁶⁾:

Եթէ ճիշտ էին այս բոլորը, իսկ ճիշտ ըլլալու ունին ամէ՛ն հաւանականութիւն՝ օսմանեան ծուղակն ինկած կազմակերպութիւն մը եղաւ ցոյցին ետին կեցող ուժը եւ անգիտակից կերպով ընձեռեց Սուլթանին ոսկի այն առիթը որուն այդքա՛ն պէտք ունէր անիկա միանգամ ընդմիշտ վերջ մը դնելու համար հայկական խլրտումներուն:

3.

Սակայն հոս, ճիշտ հոս ալ անհրաժեշտ կը դառնայ տալ այն փաստաթուղթը զոր իրենց ձեռին ունէին 30 Սեպտեմբերին կազմակերպիչները: Հետաքրքրական է, որ զանազան հեղինակներ զայն կը կոչեն պահանջագիր, բողոքագիր, բողոքախառն պահանջագիր, բողոք, յայտարարութիւն, խնդրագիր կամ աղերսագիր: Այժմ այս փաստաթուղթէն ձեռքի տակ կը գտնուին քանի մը փոփոխակներ, որոնցմէ լո՛կ մէկն է ամբողջական⁽⁷⁷⁾: Մնացեալները կա՛մ ամփոփում են՝ ինչպէս է պարագան Օզանեանի տուածին⁽⁷⁸⁾, բովանդակութիւն՝ ըստ Օսման Նուրիի⁽⁷⁹⁾, եւ պահանջագիր՝ Արսէն Կիտուրի համաձայն⁽⁸⁰⁾: Կարգ մը պարագաներու հատուածներ են անոնք եւ առ այդ՝ ոչ-ամբողջական⁽⁸¹⁾: Որքան որ ծանօթ է մեզի՝ օտար լեզուով անիկա ունի միայն մէկ հրատարակութիւն⁽⁸²⁾ անգլիական Կապոյտ Գիրքերուն մէջ. Ֆրանսական Դեղին Գիրքը չունի զայն: Իսկ մնացեալ դիւանագիտական թուղթերը չեն հրատարակած սա փաստաթուղթը: Այսուհանդերձ՝ հրապարակի վրայ գտնուող եւ Կիւթեմպերկի գլանէն անցած բոլոր տուեալները ջուրը կ'ըմպեն միեւնոյն ազբուրէն եւ կ'օգտագործեն միեւնոյն վաւերագիրը, ի՞նչ փոյթ որ անոնց միջեւ գտնուին տարբերութիւններ բովանդակութեան, լեզուական շարադարձի, արտայայտչական եւ բառային արտայայտութեան եւ նոյնիսկ՝ կէտադրութեան: Ըստ հնչական հեղինակութեան մը՝ «ամիսներ տեւող գաղտնի պատրաստութիւնները կը լրանան Սեպտեմբեր 16-ին: Յայտարարութիւնները, 40 օրինակ հայերէն, 10 Ֆրանսերէն եւ 10 թուրքերէն՝ կը ցրուելին նոյն օրը կէսօրին»⁽⁸³⁾: Օզանեան կը գրէ թէ «ցոյցը դեկավարող 4 անձնաւորութիւններ իրենց ձեռքին մէջ ունէին այն պահանջագիրը, ուր մանրամասնօրէն պարզուած էին օրուան վիճակն ու դժուած՝ անոր դարձանները: . . . Ահա ամփոփումը այն բանաձեւին, որով Պապը Ալիի ցոյցին ատեն Հնչական Կուսակցութիւնը իր բողոքներն ու պահանջները ներկայացուց կառավարութեան ու Մեծ Պետութիւններուն»⁽⁸⁴⁾: Իր կարգին՝ Հնչական Կուսակցութեան երկհատոր պատմագիրքին հեղինակը կու գայ աւելցնելու, թէ «ցոյցի յայտարարութիւնը՝ հայերէն, թուրքերէն եւ

Ֆրանսերէն, կը ցրուեն քանի մը օր առաջ նոյնիսկ դիւանագիտական շրջանակներուն: Կը պատրաստուի բողոք-պահանջագիր մը, որ պիտի տարուէր Բ[արձրագոյն] Դուռ եւ ներկայացուէր Սուլթանին: Ահա՛ այս պահանջագիրը, խմբագրուած՝ Մ[իհրան] Տամատեանի կողմէ»⁽⁸⁶⁾: Այլ տեղ՝ Կիտուր կը գրէ թէ «Սեպտ[եմբեր] 18-ին Պապը Ալիին ներկայացուելիք բողոք-պահանջագիրը հետեւեալն էր»⁽⁸⁶⁾: Տամատեան ինքն ալ կը հաստատէ թէ ի՛նքն էր հեղինակը բողոք պահանջագիրին, որուն «պատրաստութիւնը Ֆրանսերէն եւ հայերէն յանձնուեցաւ Մ[իհրան] Տամատեանին»⁽⁸⁷⁾:

Սակայն առանց խորելու առկայ հայ կուսակցութիւնները եւ միացնելով զանոնք ցոյցի կազմակերպումին մէջ⁽⁸⁸⁾, թուրք պատմարան Օսման Նուրին վստահութեամբ կը հաստատէ թէ «կոմիտէները»⁽⁸⁹⁾ գործեցին աւելի մեծ անհամբերութեամբ: 1895-ի Սեպտեմբերի 28-ին⁽⁹⁰⁾ բողոքագիր մը յանձնեցին Բարձրագոյն Դուռին: Այդ բողոքագիրին բովանդակութիւնը հետեւեալն էր»⁽⁹¹⁾: Օգանեանի տուեալներով՝ այս փաստաթուղթը ներկայացուեցաւ մեծ պետութիւններուն եւ Օսմանեան Կայսրութեան օրուան կառավարութեան, այսինքն՝ Բարձրագոյն Դուռին: Կիտուր կը հաղորդէ թէ անիկա պիտի տարուէր Բարձրագոյն Դուռ եւ ներկայացուէր Սուլթանին, մինչդեռ Օսման Նուրին պարզօրէն կը հաւաստէ թէ կուսակցութիւնները բողոքագիր մը յանձնեցին Բարձրագոյն Դուռին: Քննութիւններն ու պրպտումները, սակայն, ցոյց կու տան որ սա պահանջագիրը, բողոք-պահանջագիրը, բողոքագիրը, խնդրագիրը կամ աղերսագիրը Դուռին կամ Սուլթանին յանձնելու տրուեցաւ ոչ մէկ առիթ: Սահակեանն ալ չի յիշեր զայն յանձնած ըլլալը իշխանութիւններուն, որովհետեւ ձերբակալեցին զինք պալատի երկաթեայ դուռէն մտնելէ առաջ: Յուշագրողները կ'ըսեն թէ անկէ չորս օրինակ կային Դուռին յանձնելի, սակայն չեն ըսեր թէ անոնցմէ որեւէ մէկը յանձնուեցա՞ւ թէ ոչ: Յստակ է այժմ, սակայն, որ սա զիրը հասաւ իշխանութիւններուն ձեռքը՝ արիւնի ճամբով: Ահաւասիկ այդ զիրը՝ իր ամենէն վաւերական եւ ամբողջական ձեւին մէջ.

«Կ. Պոլսոյ տեղացի եւ ասիական ամէն նահանգէ պանդուխտ հայերս միաձայն հաւանութեամբ կազմակերպեցինք այս ցոյցը հանդիսաւոր կերպով բողոքելու համար մեր երկրին մէջ տիրող արդի կացութեան դէմ եւ Բ[արձրագոյն] Դրան ու Եւրոպային ներկայացնելու համար հայ ժողովուրդին պահանջումները»⁽⁹²⁾:

«Մենք կ'ուզենք այսօր անգամ մը եւս մեր կացութեան վրայ հրաւիրելով քաղաքակիրթ աշխարհին ուշադրութիւնը՝ յայտարարել թէ անխախտելի որոշում տուած ենք այլեւս համակերպութեամբ չտանիլ արդի մահաբեր եւ անիրաւ վիճակներս»⁽⁹³⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ԲՈՂՈՔԵՆՔ այն սխիթեմաթիք հալածանքին դէմ, որուն ենթակայ եղած է մեր ժողովուրդը նամանաւանդ այս վերջին քանի մը տարիներս, հալածանք՝ որ Բ[արձրագոյն] Դրան կողմէ ընդունուած է իբր կառավարական սկզբունք, միտք ունենալով բնաջինջ ընել հայերը իրենց բնիկ երկրէն: Այս իրողութիւնը լիուլի կը հաստատեն մէկ կողմէ հիւպատոսներու տեղեկագիրները եւ եւրոպական թերթերու թղթակցութիւնները եւ միւս կողմէն՝ պաշտօնական տեղեկագիրները եւ շարունակական գանգատները, որոնք կը տեղան Ազգային Պատրիարքարանը⁽⁹⁴⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ԲՈՂՈՔԵՆՔ քաղաքական անթիւ ձերբակալութեանց դէմ, բանտարկեալներուն վրայ գործադրուած բարբարոսական եւ հակամարդկային տանջանքներուն դէմ, քիւրտերու վայրագ խժգժութեանց դէմ, ինչպէս նաեւ պաշտօնեաններուն եւ հարկահաններուն անիրաւ կեղեքումներուն դէմ⁽⁹⁵⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ԲՈՂՈՔԵՆՔ Սասունի կոտորածին դէմ, յորում, ինչպէս հաստատուած իրողութիւն մըն է այսօր, մեր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, որոնք համարձակած էին խնդրել ապահովական երաշխաւորութիւն իրենց կեանքին, ինչքին, իրենց պատուոյն պաշտպանութեանը եւ իրենց կրօնքին ազատ պաշտամունքին համար, նկատուեցան իբր ապստամբներ, ուստի եւ զինուորներէն ջարդուեցան եւ իրենց արիւնին մէջ լողացին⁽⁹⁶⁾:

«Մեր ժողովուրդը անհրաժեշտ [կերպով] պէտք ունի անդորրութեան եւ ապահովութեան, որպէսզի կարենայ, ինչպէս իր արդար իրաւունքն է, համեմատաբար բարեկեցութիւն ձեռք բերել ու հասնիլ այն յառաջդիմութեան եւ քաղաքակրթութեան, դէպի ուր կը դիմեն ուրիշ ժողովուրդներ⁽⁹⁷⁾:

«Յանուն մեր այդ արդար ձգտումներուն.—

«ՄԵՆՔ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԵՆՔ օրինական իրաւունքներ, որոնք բացարձակօրէն մեզի երաշխաւորեն մեր կեանքին եւ ինչքին բացարձակ ապահովութիւնը, մեր պատուոյն պահպանութիւն եւ յարգանք:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԵՆՔ ազատութիւն խղճի, խօսքի, մամուլի եւ հանրային գումարումներու, օրէնքին առջեւ ամենուն բացարձակ հաւասարութիւն⁽⁹⁸⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԵՆՔ, որ որեւէ ձերբակալութիւն անմիջապէս իր արդարացումն ունենայ դատարաններու առջեւ, որով կարելի է նախնական բանտարկութիւնը եւ կամայական ձերբակալութիւնները արգելել: Որ մեզի արածոնտութիւն տրուի զէնք կրել [ու]՝ քանի որ անկարելիութիւն կայ քիւրտերը զինաթափ ընելու⁽⁹⁹⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԵՆՔ, որ վարչական բաժանումներուն թիւր զեզջուի հայկական վեց նահանգներուն մէջ, որոնք են.

էրզրում, Պիթլիս, Վան, Սըվազ, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ եւ Տիար-
պեքիր: Այս զեղջումը պէտք է [որ] կատարուի այնպէս, որ վերո-
յիշեալ կուսակալութեանց ժողովուրդները ազգազրական սահմանա-
գծերով որոշուին⁽¹⁰⁰⁾:

«Մենք կ'ը ՊԱՀԱՆՋԵՆՔ այդ վեց նահանգներու համար ընդ-
հանուր կառավարիչի մը հաստատումը: Ամէն պարագայի մէջ այդ
պաշտօնը պիտի յանձնուի եւրոպացիի մը, որ պիտի նշանակուի պե-
տութիւններէն: Այդ պաշտօնեան պիտի կառավարէ իր վարչութեան
յանձնուած երկիրը աջակցութեամբը տեղական ժողովի մը, որուն
անդամները պիտի ընտրուին ընդհանուր քուէարկութեամբ՝ առանց
իրութեան ցեղի, կրօնքի եւ դասակարգի⁽¹⁰¹⁾:

«Մենք կ'ը ՊԱՀԱՆՋԵՆՔ տնտեսական բարենորոգումներ տե-
ղական պէտքերուն համաձայն, ինչպիսին՝ հարկերու թեթեւացում,
տարապարհակ աշխատութեանց, քիւրտ պէյերու եւ աղաներու համար
ձրի աշխատութեանց ջնջում, տասանորդի, վարձակալութեան ջնջում,
ինչպէս նաեւ ջնջում քիւրտերու դրած ապօրէն հարկերու եւայլն:
Ամբողջ երկրին համար միաձեւ տուրքերու միատեսակ դրութիւն,
երկրազործութիւնը եւ արդիւնաբերութիւնը վերակենդանացնելու
յատուկ բարենորոգումներ: Վերջ տրուի այն դրութեան որով հայոց
հողերը բռնութեամբ անոնց ձեռքէն յափշտակելով քիւրտերուն կը
բաշխուի, ինչ որ տեղի կ'ունենայ նամանական լեռնային տեղերը:
Ընդհակառակը՝ կ'ուզենք որ հող տրուի շունեցոց գիւղացիներուն,
եւայլն⁽¹⁰²⁾:

«Հաստատ համոզուած ենք, որ վերոյիշեալ պահանջներուն ի-
րականացումը անհրաժեշտ է թէ՛ հայերուն ընդհանուր ապահովու-
թեանն ու բարեկեցութեանը համար եւ թէ՛ [ալ] այն տարբեր ժողո-
վուրդներուն որոնք մեր երկիրը կը բնակին եւ որոնց հետ մեր շա-
հերը միեւնոյնն են⁽¹⁰³⁾:

«Հաստատ համոզուած ենք, ընդհակառակն, որ իրաց ներկայ
անկանոն վիճակին շարունակութիւնը անխուսափելի կերպով ամե-
նամեծ չարիքներու պատճառ պիտի ըլլայ թէ՛ մեր երկրի, թէ՛ մեր
դժբախտ ժողովրդի եւ թէ՛ [ալ] ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան
համար⁽¹⁰⁴⁾:

«Սակայն հայկական ձմեռը՝ քաղաքատնտեսական շատ մը
խտտութեանց եւ դժուարութեանց հետ միատեղ՝ կը մօտենայ, այն-
պէս որ կորովալիբ եւ անմիջական գործողութեան մը հարկը անհրա-
ժեշտ է⁽¹⁰⁵⁾:

«Այս պատճառաւ որոշեցինք վճռական ապացուցական կերպով
յիշեցնել Սուլթանին եւ Պետութեանց Հայկական Խնդրոյն նպաստա-
ւոր եւ անմիջական լուծումի մը անհրաժեշտ հարկը⁽¹⁰⁶⁾:

«Ուստի ընդհանուր կերպով մը անոնց կը ներկայացնենք մեր օրինաւոր պահանջումներն բարենորոգումներու, որոնց գործադրութիւնը միայն կրնայ երաշխաւորել խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը մեր երկրին, որ այնքան երկար ատենէ ի վեր մատնուած է անիրաււ հալածանքի եւ արիւնալից խռովութեանց»⁽¹⁰⁷⁾ :

Այժմ փոքր բաղաւորական մը այս փաստաթուղթին առկայ վեց տարբերակներուն՝ պիտի ցոյց տայ որոշ զանազանութիւն մը բովանդակութեան, որուն աւելի մօտ մէկ քննութիւնը զանոնք պիտի ենթարկէ որոշ խմբաւորումի՝ ոճային, արտայայտչական եւ բովանդակային յարանմանութիւններու եւ տարբերութիւններու տուեալներով: Մենք շենք որոշած մանրամասն մէկ վերլուծումը կատարել այս բոլորին, սակայն յստակ է որ անոնցմէ ոմանց մօտ կը պակսին որոշ հատուածներ, երբ միւսներն ունին զանոնք կա՛մ որպէս ամբողջութիւն եւ կամ ալ որպէս ամփոփում: Անոնցմէ ոմանց մօտ նշմարելի է թարգմանական եւ խմբագրական որոշ միջամտութիւն: Լեզուական, ոճային եւ բառային տարբերութիւններ կան Կիտուրի տուած զոյգ վաւերաթուղթերուն մէջ, այսուհանդերձ՝ յստակ է որ անիկա որպէս աղբիւր օգտագործած է քառասնամեակի Յուշարձանին փաստաթուղթը: Նոյն հաստատումը ի զօրու կը մնայ նաեւ Գեղամ Վարդեանի պարագային: Վաւերագիրին վեց այս տարբերակներէն իրարու մերձաւորագոյնները կը մնան Յուշարձանին եւ Յիսնամեակին, Կիտուրին եւ անգլիական Կապոյտ Գիրքին ունեցածները՝ հակառակ անոնցմէ ներս առկայ տարբերութիւններու:

Բաղաւորական մը Յուշարձանի եւ Օզանեանի տուած նիւթերուն՝ պիտի ցոյց տայ թէ հակառակ որ ամփոփում մըն է Օզանեանի Հայապատումինը՝ անոր հատուածներուն մէջ յաճախ կը կատարուի բառացի օգտագործումը Յուշարձանի տուեալներուն՝ ի՞նչ փոյթ որ Օզանեան մերթ դուրս կը ձգէ որոշ նիւթեր՝ դուրսէ զանոնք անհամատեղելի նկատելով Բարձրագոյն Գուռ ներկայացուելիք պահանջագիրին տառին ու ոգիին, մինչդեռ Օզանեանին համար անհրաժեշտ էր տալ նա՛եւ մէկ ամփոփումը թողչուած այս հատուածներուն, որովհետեւ օսմանան իշխանութիւններուն ներկայացուելիք այս պահանջագիր-բողոքագիրին վերջին վեց պարբերութիւնները ո՛չ միայն կը խօսին անմիջական անհրաժեշտութեանը եւ պայմաններուն մասին Արեւմտեան Հայաստանի իրազրութիւնը բարելաւելու՝ այլ մանաւանդ կու գան եզրայանդումի մը հասցնելու հոգեկան եւ իմացական կառոյցը փաստաթուղթին, որ վերլուծումի վերջին հանգրուանին՝ զրուստումն իսկ է հայութեան ներքին աշխարհին:

Հետաքրքրական է, սակայն, Օսման Նուրիի մօտ առկայութիւնն այս փաստաթուղթին, որուն անիկա կու տայ հակիրճ՝ այլ բա-

ւական մը աղճատուած մէկ բովանդակութիւնը սակայն: Նուրին որ իր պատմագիրքին երեք հատորները գրելու համար ազատօրէն օգտագործեց եւրոպական դիւանագիտական թուղթեր, յուշագրութիւններ, արձանագրութիւններ, յուշագիրքեր, պայմանագիրքեր, որովհետեւ, ինչպէս ի'նքն իսկ կ'ըսէ Օսմանեան պետութեան վերջին երեսնամեակին հրատարակուած է պաշտօնական ոչ մէկ գիր, եւ ամէն ինչ պահուեր է գաղտնի⁽¹⁰⁸⁾: Հայկական այս փաստաթուղթը ձեռք անցընելու ունէր լո'կ մէկ ճանապարհ — անգլիական Կապոյտ Գիրքը: Իրաւ էր, որ անոր Ֆրանսերէն եւ Հայերէն օրինակները յանձնուեցաւ օտար դեսպանութիւններուն եւ Հայոց Պատրիարքութեան իսկ թրքակա'նը: Էօզթունան ի'նքն իսկ կը հաստատէ, թէ «թէպէտեւ Հայերը կը նպատակադրէին Բարձրագոյն Դուռ գալով բողոքագիր մը ներկայացնել՝ չյաջողեցան: Հազիւ թէ Գատրրկայէն կրցան ելլել Սուլթան Համիտի մերձակայքը: Չկարողացան Բարձրագոյն Դուռ հասնիլ»⁽¹⁰⁹⁾: Եթէ ճշմարտութիւն մըն է այս՝ ձերբակալուած Սահակեանի ձեռքն եղող օրինակը երբեք ալ չէր կրնար հասած ըլլալ Օսման Նուրիի ձեռքը: Փաստաթուղթին առաջին հրատարակութիւնը կատարուեցաւ անգլերէնով՝ 1896-ին, սակայն կը թուի թէ անկէ տեղեակ էին սակաւաթիւ հայեր, որոնց համար անհրաժեշտ էր սպասել ճի'շտ երեքուկէս տասնամեակ՝ 1930-ին հանգիպելու համար անոր Հայերէն առաջին հրատարակութեան, որմէ ետք զայն կարելի է գտնել քանի մը այլ հրատարակութիւններու մէջ: Կը թուի թէ Օզանեանն ունէր անոր մէկ պատճէնը՝ 1912-ին հրատարակել կարենալու համար ամփոփ մէկ օրինակն անոր, սակայն այս պարագային ալ հարց կը ծագի թէ ո'ր լեզուով գրուածն էր անորը⁽¹¹⁰⁾:

Այսօր աւելի քան վստահ ենք, որ տասնամեակներու փոշիներու հեւքին ներքեւ կրթած դիւանագիտական թղթածրարներու մութին մէջ պահ մտած կան օրինակները նախ՝ Սուլթանին եւ ապա՝ անոր մերժումէն ետք անոր վարչապետին ներկայացուելիք փաստաթուղթին: Մեզի կը թուի թէ Սահակեանի ձերբակալութենէն առաջ իսկ Երլտրզն ստացաւ օրինակ մը սա պահանջագիր-բողոքէն, եւ այդ մէկը՝ գուցէ դիւանագիտական անտես ու գաղտնի ճամբաներով՝ որպէս հետեւանք դիւանագիտութեան պարզած հակամարտութիւններուն եւ հակասութիւններուն: Այժմ զա'ր մը ետք պոլսահայութեան զէպի Բարձրագոյն Դուռ երթէն՝ չա'տ հաւանական կը թուի այս վաւերաթուղթին Սուլթանին յանձնումը Անգլիոյ դեսպան Սըր Ֆրիլիֆ Քըրիի, Ֆրանսայի դեսպան Փոլ Քամպոնի, կամ Ռուսիոյ դեսպան Նելիտոֆի կողմէ: Երբեք մտահան ընելու չէ նաեւ գերման դեսպան Չաուրման, որուն չա'տ սերտ էին յարաբերութիւնները Սուլթանին հետ: Աւելին՝ հաւանական է նաեւ, որ սա փաստաթուղթին մէկ օրինակը իշխանու-

թիւններուն յանձնուած ըլլար Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ դե-
կավարներէն մէկուն՝ կամ նո՛յնինքն ոստիկանութեան նախարար
Հիւսէին Նազըմ փաշայի յիշած Յակոբին ձեռքով⁽¹¹¹⁾՝ առա՛նց որ
զայն գիտցած ըլլար ոեւէ մէկն իր կուսակիցներէն:

Այսօր ի՛նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ անվարան կարելի
է յայտարարել, թէ Օսման Նուրին ունեցաւ պատճէնը այս փաստա-
թուղթին եւ տուաւ անոր բովանդակութիւնը՝ միայն թէ իր տուածն
ունեցաւ բազում զարտուղութիւններ Տամատեանի գրիչին ելածէն եւ
բազմաթիւ աղաւաղումներ, որոնց ամբողջութիւնը փաստաթուղթն
ընծայեց յարձակողական եւ հակապետական:

Լ. Վ.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Օսմաներենի մէջ՝ արաբերենէն փոխ առնուած Պապ-ը Ալին, զոր հայացուցած է հայ պատմագրութիւնը՝ կը նշանակէ Բարձրագոյն Դուռ եւ կը կենայ Օսմանեան կայսերական կառավարութեան տեղ: Այս անունով ալ ծանօթ է հայ պատմագրութեան մէջ 30 Սեպտեմբեր 1895-ի Պոլսոյ Հնչակեան Ցոյցը:
2. Armenius Vambery, *The Story of My Struggles*, London, [n. d.], p. 343.
3. Dogan Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, üçüncü kitab, İstanbul, 1974, s. 1091.
4. Լեւոն Քիւրքուհի, *Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը*, հտ. Ա., Փարիզ, 1934, էջ 175:
5. Այս բոլորին մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, «Ջարդերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, 1806-1938», *Զարթօնք*, 25-26 Յունիս 1969, էջ 2 յաջորդաբար:
6. Տես՝ Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսեան [խմբ.], *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտութեան եւ Սովետական Արտաքին Բաղաբանութեան Փաստաթղթերում (1828-1923)*, Երեւան, 1972, էջ 128:
7. Անգլիական նկշումի օրինակի մը համար տես՝ Great Britain, Foreign Office, *British Documents on Foreign Affairs*, Pt. 1, *The Near and Middle East, 1856-1914*, vol. 17, *The Ottoman Empire, Arabia and the Gulf: British Strategic Interests, 1885-1907*, London, 1985, pp. 118-123:
8. 7 Սեպտեմբեր 1880-ի այս յուշագիրին համար տես՝ Marcel Léart, *La Question Arménienne à la lumière des documents*, Paris, [1913], p. 32-37:
9. Մարտ-Ապրիլ 1895-ի այս յուշագիրին համար տես՝ նոյն, էջ 38-42: Տես նաեւ՝ Կիրակոսեան, էջ 130-137, եւ Լեւոն, *Հայոց Հարցի Վաւերագրերը*, Թիֆլիս, 1915, էջ 201-212: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Հայոց Հարցի*:
10. Բարենորոգումներու այս ծրագիրին համար տես՝ Կիրակոսեան, էջ 136-147, *Հայոց Հարցի*, էջ 213-234, եւ Léart, p. 43-52:
11. Այս պատասխանին եւ իրագործելի ծրագիրին համար տես՝ Կիրակոսեան, էջ 148-149, *Հայոց Հարցի*, էջ 235-237, եւ Léart, p. 53-58:
12. Léart, p. 6.
13. Տես՝ Կ. Թումայեան, *Պատմութիւն Արեւելեան Խնդրոյ եւ Առաջնորդ Հայկական Հարցի*, հտ. Բ., Լոնտոն, 1905, էջ 555:
14. Գազիկ Օզանեան, *Հայապատում*, Մարզում, 1912, էջ 224: Ընդգծումը կը պատկանի Օզանեանին:
15. Թումայեան, Բ., էջ 556:
16. Մաղափա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Ազգապատում*, հտ. Գ., Պէյրուս, 1966, ս. 5023-5024: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Օրմանեան, Գ.:
17. *Abdulhamitîn Hatıra Defteri*, İstanbul, 1973, s. 56. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Abdulhamitîn*. տես նաեւ՝ Լեւոն Վարդան, «Գազանը որ յօսեցաւ», *Զարթօնք*, 23 Սեպտեմբեր 1977, էջ 2: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Գազանը»:
18. *Abdulhamitîn*, s. 57-59, եւ «Գազանը», 23 Սեպտեմբեր 1977, էջ 2:
19. Նոյն, եւ *Abdulhamitîn*, s. 57:
20. Այս մասին տես՝ Mehmed Hocaoglu, *Arsiv Vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 208-212:
21. Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques: Affaires Arméniennes (Projets des Réformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897)*, Paris, 1897, p. 137. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Affaires Arméniennes*.
22. Avcioğlu, s. 1089-1091.

23. Դեսպանական յանձնախումբի աշխատանքներում մեկ արդիւնքը յամձնուեցաւ ինչպէս ֆրանսական՝ Յոյնալէս Նաւի արեւմտեան միւս պետութիւններում: 25 Յունուար 1896 թուակիր հեռագիրով մը Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Փոյ Քամպոն կը յայտնէր թէ այս գործը պատրաստուեցաւ վեց դեսպաններու կողմէ՝ ըստ այն տեղեկագիրներում որոնք իրենց զրկուեր էին իրենց հիւպատոսներէն: Այս տեղեկագիրները բնուեցան հաւաքական կերպով եւ բաղդատուեցան իրարու հետ, եւ անոնց բաղդատութենէն յառաջացաւ ներկայ տախտակը: *Sbu' Affaires Arméniennes*, p. 198: Տախտակին համար տես՝ նոյն, էջ 190-211: Իսկ լո՛ւ Սասունի հարցին շուրջ ներկայացուած հաւաքական տեղեկագիրին համար տես՝ նոյն, էջ 96-111:
24. Frederick Davis Greene, *Armenian Atrocities, or the Sword of Mohammed*, New York, 1896, p. 29.
25. Սրմանեան, Գ., ս. 5024-5025:
26. Մանվան Շահպագ, *Արփիւր Արփիւրեան*, Պէյրուս, 1988, էջ 62:
27. Գ. Ք. Ղարիբջանեան, եւ այլ [խմբ.], *Հայերի Ցեղասպանութեան Պատմութիւնից*, (Գնտախնդրամացիոն Բիւլետէն), Սրբուան, 1990, էջ 13:
28. Rev. Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, New York, 1896, pp. 398-399:
29. Ատ. Խաչ-Պապեան, «Հայկական մեծ ցոյց եւ կոտորածներ Կ. Պոլսում. նամակ՝ Կ. Պոլսից, 19 Սեպտ. 1895», *Մուրճ*, է. տարի, թիւ 9-10, Քիֆլիս, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1895, էջ 1308: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ. 1895»:
30. Յետագային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները հաստատուելէն ետք՝ իր շրջանակին մէջ ծանօթ դարձաւ «Հեվրոնիի Կարօն» յորշորումով:
31. Արտաւազ Օհանջանեան, կուսակցական անունով՝ Արքիւր:
32. Կակնարկէ բարեկարգումներու Մայիս Տասնեկեան ծրագիրին:
33. Ընդգծումը կը պատկանի Մահակեանին:
34. Հեվրոնիի Կարօն, «Պապը Ալիի ցոյցը», *Հնչակեան Տարեգիրք*, Բ. տարի, Փրավի-տեան, 1932, էջ 35-36:
35. «The Constantinople riots», *The Halifax Herald*, 5 October 1895, p. 4.
36. Hocaoglu, s. 220.
37. Այսինքն՝ Պոլսոյ մէջ:
38. George Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, Boston/New York, 1909, p. 238.
39. Greene, pp. 29 and 41-42.
40. Կակնարկուի 15/27 Յունիս 1890-ի Գում Գափուի ցոյցին որ տեղի ունեցաւ հնչակեաններու նախանձնութեամբ, եւ որուն մասնակցեցան հինգ հազարէ աւելի հայեր՝ բողոքելու համար բրիտանական իշխանութիւններու հայաչինջ էաղափականութեան դէմ: Ցոյցի ընթացքին կարդացուեցաւ բողոքագիր մը եւ պատահեցան արիւնալի բախումներ, ու եղան մահեր: Բողոքագիրին համար տես՝ *Յուշարձան՝ Նախորդած Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Քառասնամեակին*, Փարիզ, 1930, էջ 282-283: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Յուշարձան*: Տես նաեւ՝ *Յիւնամեակ (1887-1937) Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան*, Փրավիտեան, 1938, էջ 48-50: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Յիւնամեակ*, եւ [Արսէն Կիսուր], *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան*, հտ. Ա., Պէյրուս, 1962, էջ 55-57: Իսկ ցոյցին մասին ընդհանրապէս տես՝ Յ. Կ. Ճանկիւլեան, *Յիշատակներ Հայկական Ծղակամէն*, մասն Գ., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 12-51:
41. Գուրգէն Եազրեան, *Ապարիւ Համրոս Բ.՝ Կարմիր Սուլթանը*, Պէյրուս, 1980, էջ 409:
42. Յարութիւն Ճանկիւլեան, նաեւ՝ Ճիւղանկիւլեան, որպէս գլխաւոր կազմակերպիչը Գում Գափուի ցոյցին՝ ակտորուեցաւ Ալէա, այլ անունով՝ Ագրա, որ կը գտնուի Պաղեստինի հիւսիսը՝ Հայֆայէն մօտ 15 կմ. դէպի հիւսիս: Ճանկիւլեանի մասին տես՝ Եազրեան, էջ 404-405, եւ «Ընկեր Յ. Ճիւղանկիւլեան եւ Յուլիս 5-ի Պոլսոյ Ցոյցը», *Յիւնամեակ*, էջ 54-55:
43. Ճանկիւլեան, էջ 170:
44. Ա. Արախանեան, «Հայկական Հարցի նորագոյն զարգացումը», *Մուրճ*, է. տարի, թիւ 9-10, Քիֆլիս, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1895, էջ 1301: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Արախանեան «Հայկական Հարցի...»:

45. Բարեմորոզում՝ Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ իրագործելի:
46. Հրովարտակ:
47. Ջանգուածային, ընդհանուր:
48. Ա. Մարկոսեան, *Արեւմտահայութեան Վեճակը XIX Դարի Վերջերին*, Երևան, 1968, էջ 237:
49. Օգանեան, էջ 160-161:
50. İsmail Hami, *Danizmend, İstahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 4 (M. 1703-1924, H. 1115-1342), İstanbul, 1972, s. 334.
51. T. Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, Onüçüncü kitab, *Tanzimat Devri*, İstanbul, 1967, s. 146.
52. Rev. James Williams Pierce, *Story of Turkey and Armenia*, Baltimore, 1896, p. 443.
53. *Հայք*, Ե. Տարի, Թիւ 19 (106), 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 270:
54. Հեղինակի Կարօճ, էջ 37-38:
55. Erdogan Aripinar, «Ermeni Mescidi», *Tarih Mecmuasi*, yıl 1, cilt 2, sayı 7, Augustus, 1965, s. 74.
56. Mustafa Turan, *Taskislada 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1964, s. 11.
57. Fabri Belen, *20nci Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul, 1973, s. 34.
58. Osman Nuri, *Abdulhamit-i Sani ve Devri-i Saltanati*, cilt 2, İstanbul, 1327/1909, s. 835. իսկ հայերէն մէկ քարգմանութեանը համար տես՝ Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Գ. Հ. Սանթրուքեան [բրգմ. եւ խմբ.], *Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Ճատին — Քրքական Աղբիւրներ*, հտ. Գ., Երևան, 1972, էջ 18:
59. Թիւ 1 *Քառօցիկ Քերթին* համար տես՝ Ս. Վրացեան [խմբ.], *Դիւան Հ. Ե. Դաշնակցութեան*, հտ. Ա., Պոսքըն, 1934, էջ 220-221: Իսկ անոր էջիկ մը զեղչուած մէկ օրինակին համար տես՝ «Քառօցիկ քերթ, Հ. Ե. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի, Կ. Պոլիս, Թիւ 1, 24 Սեպտ. 95», *Դրօշակ*, Թիւ 15-16, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 16: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Քառօցիկ Քերթ*, Թիւ 1:
60. Նոր տումարով՝ 30 Սեպտեմբեր:
61. Վրացեան, էջ 220:
62. Ճանկիւլեան, էջ 170:
63. Ընդգծումը Օրմանեանինն է:
64. Օրմանեան, Գ., ս. 5025:
65. [U.S.A.], *Papers Relating to the Foreign Reallions of the United States*, Washington, 1896, p. 1318. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Papers*, 1896:
66. Փաստաթուղթն ունի «ամանուն» բառը:
67. *Papers*, 1896, p. 1318.
68. [U.S.A.] «Report of the Secretary of State, December 19, 1895», *Papers*, 1896, p. 1264. ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Report, December 19, 1895»:
69. Պոլիս պանդիտած զաւտահայերը:
70. «Ջայրագնեայ հայք», *Հայք*, Ե. տարի, Թիւ 18 (105), Նիւ Եորք, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 251-252:
71. Լեօ, Ա., էջ 184-185:
72. Լեոնեցի՝ Աւետիս Նազարեանի «Պապը Ալիի մեծ ցոյցը» վերնագրուած այս ոտանաւորը կը մնայ գլուխ գործոցը վիպապաշտութեան եւ լոյս տեսաւ Լոնտոնի ենչակեան *Ազատակ* ամսագիրի 1895-ի Դեկտեմբերի թիւին մէջ: Ամբողջութեանը համար տես՝ Կիտուր, Ա., էջ 245:
73. Լեօ, Ա., էջ 186:
74. «Ազգային յոյս», *Հնչակ*, Թ. տարի, Թիւ 17, 24 Սեպտեմբեր 1896, էջ 130:
75. «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, Ե. տարի, Թիւ 20 (107), Նիւ Եորք, 15 Նոյեմբեր 1895, էջ 287:
76. Շահպագ, էջ 130:
77. *Յուշարձան*, էջ 284:
78. Օգանեան, էջ 162-163:
79. Nuri, 2, s. 834-835:
80. Կիտուր, Ա., էջ 154-157. տես նաեւ՝ *Հնչակեան Մամուլ*, պրակ Ե., Արսէն Կիտուր, *Հնչակեան Գլխաւոր Տոյցերը*, Պէրոյք, 1954, էջ 137-139: Կը նշուի որպէս *Տոյցերը*:

81. Յիսուսեան, էջ 132-133:
82. Great Britain, *Correspondance Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey*, [London], 1896, vol. XCV (Accounts and Papers, c. 7927, Turkey, N° 2 (1896), Inclosure 2 in n° 59, «Petition», pp. 32-35:
83. Յիսուսեան, էջ 125: Տես նաև՝ *Յոյցերը*, էջ 137:
84. Օգանեան, էջ 161-162:
85. Կիսուր, Ա., էջ 154:
86. *Յոյցերը*, էջ 137:
87. Պետրոս Յ. Տեփոյեան, *Միւշրան Տաճարեան*, Պէյրուս, [թ. պ.], էջ 83:
88. Օսման Նուրիի գործին հրատարակութենէն մօտ վարսումնական մը ետք՝ սովետահայ պատմարան 2. Գ. Վարդանեանն ալ պիտի իյնար տգիտութենէ յառաջացած նոյն բիրիւնացութեան մէջ եւ գրէր թէ «1895 թ. Սեպտ. 18-ին հնչակեաններն ու դաշնակների ղեկավարութեամբ Կ. Պոլսում հայերը կազմակերպեցին խաղաղ ջոյց (Պապը Ալիի ջոյցը) եւրոպական տերութիւնների ակտիւ միջամտութիւնը հայցելու նպատակով»: Տես՝ 2. Գ. Վարդանեան, *Արեւմտահայութեան Ազատագրութեան Հարցը*, Երեւան, 1967, էջ 216:
89. Այսինքն՝ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները: Կ'ակնարկուի Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Հայ Տեղափոխական Դաշնակցութեան:
90. Ակններու է տգազրակամ սիւարը. բիւր պիտի ըլլայ 18, որ նոր տոմարով կը համապատասխանէ 30-ին:
91. *Nari*, 2, s. 834, տես նաև՝ *Քուրբական*, Գ., էջ 181:
92. Այս պարբերութիւնը կը պակսի Օսման Նուրիի մօտ:
93. Այս հատուածը կը պակսի Օսման Նուրիի եւ Օգանեանի մօտ:
94. Վերջին այս հատուածը՝ «այս իրողութիւնը... Պատրիարքարանը կը պակսի Օգանեանի եւ Նուրիի մօտ: Անոր փոխան անոնք ունին այլ քան — «այն պաշարման վիճակին դէմ, որուն մատնուած է մեր բնիկ երկիրը մասնաւորապէս Բանի մը տարիէ ի վեր», եւ «անոնք կը բողոքեն Բանի մը տարիէ ի վեր մեր երկրին մէջ յայտարարուած վիճակին դէմ». պատերազմական այս վիճակը պատճառ կը դառնայ նահանգներու կամայական կտաւարումին»:
95. Օգանեանի մօտ կը պակսի «Բիրտերու... կեդեմութեան դէմ հատուածը, մինչ Նուրիին գայն կու տայ ամփոփ կերպով:
96. Այս հատուածը զանազաններու կողմէ կը տրուի քաւական դիմափոխում: Ամենէն հակիրճն է Նուրիիը:
97. Այս պարբերութիւնը կը պակսի Օգանեանի եւ Նուրիի մօտ:
98. Այս երկու հատուածները կը տրուին շարայարական որոշ տարբերութիւններով՝ բոլորին ալ կողմէ:
99. Այս հատուածը քաւական դիմափոխում է Նուրիին մօտ, որ պարզօրէն կը գրէ՝ «բանտարկեալներու դատաւճարութիւն դատարաններու կողմէ, [եւ] զէնք կրելու արտօնութիւն»:
100. Այս հատուածը չկայ Կիսուրի երկու հրատարակութեանց մէջ ալ: Օգանեան գայն խտացուցեր է «վիւայէներու վարչական նոր բաժանում ազգագրական սահմանագիտութեան մէջ, իսկ Նուրին խեղափոխեր է գայն «վեց նահանգներու մէջ նուազեցում վարչական միաւորներու, [եւ] յիշեալ նահանգներու ժողովուրդներու բաժանում՝ ըստ ազգագրական սկզբունքներու» ձեւով:
101. Օսման Նուրիին կը գեղչէ կառավարչին եւրոպացի ըլլալու հանգամանք, իսկ կը շեշտէ թէ անիկա «գործերը պիտի տնօրինէ կայսեր անունով՝ տեղական ժողովի մը օգնութեամբ»:
102. Հաս յայտնի չէ թէ ի՞նչ կ'ուզէ ըսել սա «եւայլն»ով: Այս հատուածը քաւական ազատագրում կը գտնենք վաւերաբանութիւնն ալ օրինակներուն մօտ. Օգանեան ամփոփ կերպով տալ է նախ քան վերջինս հատուածին՝ կ'աւելցնէ տակաւին՝ «բաւարարչի կ'իւրտերու բաժանումն արգելում, պարկեշտ աշխատութեան մղում, ցեղապետներու [այլքէք] [ըսել կ'ուզուի՝ ցեղապետներ] ջնջում, Համախիտ գործերու արձակում, եւայլն: ... Ներում բոլոր հայ բազմական բանտարկեալներուն, ախորեալներուն

ու փախտակաճներուն: Կիտուր կու տայ հատուածը փոքր պարբերութիւններով, մինչ նուրիմ ամփոփելէ ետք, որոշ կէտերու մէջ կը նշանակայ Օզանեանի տուեալներուն հետ, եւ ապա կ'աւելցնէ իր կողմէ՝ «Բիւրտերու յանախակի շարձակումներու արգիւտմ. [եւ] այս արարքներու որպէս գոյութիւն ունեցող օրէնքներու հակառակ արարքներ զիտում: ... Վերջերս կազմուած Համիտի հեծեւագորային գումղերու զօրացրուում, օսմանեան այլ հպատակներու նման Բիւրտերու զինուորական ծառայութիւն: Նուրիին մօտ կը պակսի հողային հարցը:

103. Այս հատուածը կը պակսի Օզանեանի եւ Նուրիի մօտ:
 104. Չունին Օզանեանն ու Օսման Նուրիին, մինչ Կիտուրը կու տայ գայն գրեթէ նշանաբեամբ:
 105. Հատուածը կը պակսի Օզանեանի, Նուրիի եւ Կիտուրի մօտ, բեպտեւ Կիտուր գայն ունի ծոյցերին մէջ:
 106. Չունին Օզանեանն ու Նուրիին:
 107. Չունին Օզանեանն ու Նուրիին: Կիտուրը իր երկու փաստաբարութիւնն մէջ ունի գանազանութիւններ՝ տեղ մը ունի շուրճումի մը անհրաժեշտութիւնը», որ այլ տեղ տրուած եւ որպէս շուրճումի մը անհրաժեշտ հարկը», տեղ մը ունի «մեր այս պահանջումները», որ այլ տեղ վերածուած է «մեր օրինաւոր պահանջումները բարենորոգումներու»: Իսկ վաւերագրին շարժարտութիւնը եւ ապահովութիւնը մեր երկրինն են ետք՝ Կիտուր կը շարունակէ տակաւին եւ կու տայ լրիւ բովանդակութիւնը պարբերութեան:

Այս բոլորէն ետք անհրաժեշտ է հոս հաստատել, թէ Գեղամ Վարդեանն այս փաստաբարութիւնը կոչելէ ետք «յայտարարութիւն», գայն կը վերնագրէ նաեւ «քաղաքապահանջագիր», եւ կու տայ գրեթէ ամբողջութեամբ: Տես՝ Գեղամ Վարդեան, «Պապը Ալիի ծոյցը», *Յիւնաստեան*, էջ 132-133:

108. *Քուրթական*, Դ. էջ 83:
 109. *Oztuna*, s. 146.
 110. Մեզի ծանօթ հայերէն միակ գործն է Օզանեանինը, որ այս վաւերագիրը կու տայ հայերէնով 1912-ին: Ձեռքի տակ չունինք Հեշաճի 1895-ի հաւաքածոն, եւ առ այդ՝ մեզի համար անծանօթ կը մնայ այն իրողութիւնը, թէ անիկա հրատարակած է այս փաստաբարութիւնը: Լեւն որ ձեռքի տակ ունէր Հեշաճի հաւաքածոն՝ ունի ոչ մէկ ակնարկ այս ուղղութեամբ: Ի դէպ՝ ժամանակն է, որ Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարութիւնը մտածէ հրատարակութեանը մասին Հեշաճի ամբողջական հաւաքածոյին յուսատիպ լոյս ընծայումին՝ բաց մը լեցնելու համար վերջին շրջանի Հայոց Պատմութեան աղբիւրագիտութեան մէջ: Գիտե՛նք, որ Հեշաճի ամբողջական հաւաքածոն կան Գահիրէ՝ Պալասանեաններուն մօտ, եւ Վիեննա՝ Միլիթարեան Հայրերու մատնագրարանին մէջ:
 111. Պոլսոյ հնչակեան ղեկավարութեանն ծանօթ է լո՛կ մէկ Յակոբ՝ Յակոբ Արծրունին, որ անգամ էր Պոլսոյ Գործադիր Մարմինին: Տես՝ Կիտուր, Ա., էջ 154. «Պապը Ալիի ծոյցը», էջ 137, եւ Վարդեան, էջ 133:

THE ARMENIANS OF CONSTANTINOPLE,
THE SUBLIME PORTE AND OTHER THINGS
[The Armenian Manifestation at the Sublime Porte
30 September 1895]

(Summary)

LEVON VARTAN

This is the first installment of a rather all-inclusive study pertaining to the manifestation of the Armenians of Constantinople on 30 September 1895, having the purpose of presenting a petition to the Sublime Porte to ask some ameliorations in the social and economic conditions of the six Armenian provinces in Western Armenia, and to seek some protection of the authorities against the willful treatment of the Turkish officials, the soldiery, both national and Hamidieh, and the marauding Kurdish tribes. The sections presented here tell the story of the dire conditions and their psychological, social and moral effects on the Armenians in general, and on the revolutionary Armenian Committees in Constantinople, and the petition which the Hunchak Committee decided to present to the Sublime Porte. The last section of the article gives a comparison of the diversities in the various publications of the petition and points out the sundry defects and faults of the different examples at hand.

The rest of the study will most probably be given in the next issues of the *Haigazian Armenological Review*.